

دیس
دوق

اکوئیلای

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

دیش دروہی

(میں نے جی ۴ سوداگران جی دور جو تاریخی تجزیہ)

ادیب القلابی

ماہر :- پارلہن دروہیا

پاران :- سورت پہلہ گیشن

ہر ۴ کتاب مشہور پرائٹرز میکلوڈ روڈ کراچی ۴ مان

امداد مارنگ چوٹی پترو کپو

مل ڪملائيءَ جي نانءَ

منجهان هنن جي روح - جي وڃي - اچن وري
ته مر لڳي - نوم - تر ٻاڻهو ٿي سران!
(شاهه)

موکو

هيءَ منهن ڏيئي ٻن - تون وڃي ڪاٿي نه مريئا
(شاهه)

ڌرتيءَ جي گولي تي وسندڙ ماڻهن ۽ قومن
 ۾ وقت به وقت محب وطن، سورهم، سروچ، سچا
 بچا ڏڱ، غدار، ابدل وقت، وطن ويڙهائو، ڌرتي
 جا دلال، چسا ۽ خوشامدڙيا پندا ٿيندا رهيا آهن.
 اهو هڪ عجيب اتفاق آهي ته وقت جي وڌ ۾
 ڪڏهن ڪڏهن انقلابي جدوجهد جا مهرا به ٽرڪيو
 گپ ۾ گچي، ڊپ، لالچ ۽ احساس ڪمٽريءَ جي
 مرض وچان ٺهڻ لڳي، ملڪ مٿان ٺاڌر شاهي عذاب آڻي
 وجهندا آهن، جهڙوڪ: چڪو ملواڪيا جو مڙو
 اڳواڻ مائريڪ يا تبت جو پنچن لاما.

زندهه هئڻ ۽ رهڻ جو احساس رکندڙ قومن،
 ڌرتيءَ جي ڏڱن ۽ غدارن ۾ تميز ڪري وطن دوستن
 جو قدر ڪندي ڌارين جي دلائل سان خوب بحث
 ڪئي آهي. تاريخ جي سڀني تي ڪي نه اڳوڻيون
 حساس قومون به جهڙيون جاڳنديون ملن ٿيون جن
 غدارن کي مرڻ پڇاڻان به ڪونه بخشيو آهي. جيئن
 فرانس ۾ مارشل پيٽان، جيڪو پهرين مهاڀاري جنگ
 ۾ فرانس جو عظيم هيرو هيو ۽ ٻي مهاڀاري جنگ ۾
 نازي جرمن پاران فرانس ۾ گورنري جو عهدو
 قبوليندي، نازي جرمن ۽ ايس - ايس - گارڊس جي
 مدد سان فرانس جي مزاحمتي تحريڪ کي ڪچاڻ
 جي ڪوشش ۾ هٿل جو ساٿ ڏيڻ لڳو، ته عظيم
 فرانسيسي قوم کيس ”خاص قبرستان“ ۾ پورڻ جي

به اجازت نه ڏني. ان ڏس ۾ مرد - آهن جنرل
ڊيگن جي اهل کي به رد ڪري ڇڏيائون.

ويٽنام جو اٺائي هڪ غدار وڏيرو هو جنهن
راج جھلرائي ماري ڇڏيا هئا، پر ويٽڪانگ گوريان
اٺائي جوڙن گهرن جي نانگن جون فهرستون ٺاهي،
عوامي عدالت ۾ ڪيس هلايا. اٺائي موت جو سزا
لائي ڏوهارِي ثابت ٿيو ته ويٽڪانگ قوم پرستن
دشمن جي هزار ها فوجين جي بهري وچان به ڪيس
موت جي سزا ڏني ڇڏي ۽ اهڙن سڀني غدارن تي
واضح ڪري ڇڏيو ته قومي تحريڪ جا سڀاهي سڀني
غدارن کي ستن گهرن وچان به قيد ڪري، سندن
ڪيتي جي سزا ڏني سگهن ٿا!

پهرين عالمي جنگ ۾ جرمن فوج کي جنگ
جي ميدان ۾ شڪست نه آئي پر ملڪي غدارن،
سلطنت جي پيٽ ۾ ڇورا هنياء. قيصر ولھيلم ملڪ
ڇڏي پڇي وڃي هالينڊ ۾ پناهه ورتي ۽ جرمنين کي
مڪمل شڪست آئي. پر ٻي طرف بعد ۾ هٿلر
چيو: ”اڄوڪي ڏينهن تي مان ان حلف کي پورو
ڪرڻ جي عزم جو اعلان ڪريان ٿو. جيڪو فوجي
اسپتال ۾ هڪ انڌي مريض جي حيثيت سان کنيو
هين ته ان وقت تائين آرام نه ڪندس جو ستائين
موجر هين نومز * کي سندس ڪهتي جي سزا نه ملندي

* شڪست جي دستاويزن تي صحيحون ڪندڙ

مان ايستائين آرام نه ڪندس جيستائين موجوده
بدحال جرمنيءَ جي ڪنڊڙن مان اڳين عظمت، طاقت،
آزادي، وقار، رعب ۽ ديهي وارو جرمني نه
ڄمندو.

جيئن هماليا جبل جي برف ڳرڻ وقت گنگا
پنڊي، اٽلندي پتلندي، لهندي وهندي ويندي
آهي، تيئن غيور قومن جي رڳن ۾ قومي جذبي جو
رت، هر وقت جوش وڇان ٿيڻا کائيندو رهندو آهي.
هي عالمگير جنگ وقت برطانوي عوام جي قومي
غيرت ذبح وٽان هئي، جڏهن جرمن جاسوس ڪافي
تعداد ۾ برطانيا اندر داخل ٿي وائيليس جي ذريعي
برطانيا جا احوال جرمن مشنري کي ڏيندا هئا. پر
برطانوي ماڻهن جي احتياط ۽ حب الوطني کي داد
ڏيڻو پوندو جو لا تعداد فوجين جي چرپر بابت ڪين
هڪ به ڪم جي خبر نه ملي سگهي!

هي پاسي مردھ دل، ويساھ وسوڙيل، چسي،
بيڪار ۽ بيمار قومن جو رهيو حساس قومن جي
سدائين ابتڙ رهيو آهي. هو هميشه پنهنجي بيوقوفن ۽
اڻ ڄاڻائيءَ سبب غدارن کي چاهڻ لڳنديون آهن،
سندن نعرن، شخصيتن ۽ رعب تاب جي چار ۾ ڦاسي
پونديون آهن، جنهن جي ڪري وطن دوست ۽ وطن
وروڌيءَ ۾ ڪا به تميز، ڪو به فرق رکي نه
سگهنديون آهن. اهڙيون قومون ٻڌل ڪمان جي ٻڌل

ڏاکڻي جهان ڏٺوئون ٻيون هونديون آهن. قومن جي
حاجت جا آهي ۽ رخ آهن!

وطن دوست سڏائين ڌرتيءَ جي پيٽ ۾ پنهن
جي وجود ۽ ذاتي خواهشن کي ٿاڏوي حيثيت ڏيئي
قومي مفادن کي مٿاهون رکندا آهن. هو ڌارين
ڌاريلن سان جنگيون جولي، قوم سان ڏکيا ڏولاوا
لاهندا آهن. پر وطن وروڌي، قوم فروشي جو ڏندو
اختيار ڪندي پنهن جي برتري، مڪوڙي عظمت ۽
وڏائيءَ جا نام ياد تاريخدانن کان ساراهه جا ڍڪ
پرائي، قصيده گو شاعرن کان پنهنجي شان ۾ شعر
جوڙائيندا آهن.

تغو بر تو اي چرخ گردان تفوا!

غور، پاڻياليون ۽ وطن دوست قومون پنهن جي
وجود جي محاسبِي سان گڏ غدارن پاران ڏنل ڏينن
جي زخمن کي، هر وقت ياد جي سھاري سان تازو
رکنديون آهن، ته جيئن انهن قتل جي تـاـزاڻ کان
پنهن جي جذبن لاءِ تازيائي جو ڪم وٺي، جيئن جي
هن جنگ ۾ پنهن جي قوتن کي نئون روح، نئون
ولولو، نئين سوچ ۽ نئون عزم ڏينديون رهن!

اها حقيقت آهي ته هر ملڪ ۽ هر قوم ۾
غدار ۽ محب وطن پيدا ٿيندا رھيا آهن. هڪ طرف
سوويت يونين ۾ وي - آء - لائن ۽ اسٽالن جهڙا

عظيم ان مٿ ڏاها انسان هميشا آهن ته هي طرف
ڪامياب ۽ زندهو ٿيڻ ۽ پيدا ٿيا آهن، جن ۱۹۱۷ع
واري بغاوت ۾، هاريءَ مان اصولي ۽ نظرياتي
شڪست کائي، مانشورڪ اخبار ۾ اعلان ڪيو ويو
ته هو مسلح بغاوت جي تازي فيصلو لاءِ، مرڪزي
ڪاميٽيءَ مان متفق نه آهن. اهڙيءَ طرح انقلابي
تحريڪ جي لڪل فيصلن کي انقلاب دشمنن ڏانهن
پهچائي غداري جا مرتڪب ٿيا هئا. هڪ طرف چين
۾ ڊاڪٽر سن هات سن ۽ ماٿوزي تونگ جهڙا بيباڪ
سروچ سوڍا پيدا ٿيا آهن ته ٻي طرف چيانگ ڪائي
شيڪ جهڙا غدار به پيدا ٿيا آهن، جن قون جي
اصل بنيادي ”طبقاتي مسئلي“ کي ڪا به اهميت نه
ڏني آهي. هڪ طرف چيڪوسلاواڪيا ۾ جيسولس
فيوچڪ پنهنجي جان ۽ مال جو قومي تحريڪ کي
نرڪو پيش ڪيو ته ٻي طرف مائٽريڪ ديش دروهين
وٽ کين پڪڙائي هڪ عظيم گناه جو جوابدار ٿيو،
هڪ طرف ميسور جي والين همدر هلي ۽ ٽيو سلطان
ماسڪي سرحدن جو بچاءُ ڪيو، ته ٻي طرف مير
صادق وزير اعظم، مير قمر دين جهڙا لار، مير
غلام علي منڊڙو اميرل بحر، ميران پورنيا جي سازشين
جي ڪري دکن ۽ ميسور، گورنن کي هٿ آڻي
ويو. مير قمر دين کي ته انگريزن جي مرڪوبيءَ لاءِ

هڪ محاذ تي موڪليو ويو هو پر هو انگريزي فوجن
 جي پٺيان، جنگ ڪرڻ کان سواءِ اٿن اچي رهيو هو
 ڇڻ ته انگريزي فوجن جو بابر دار هو! انگريزي
 فوجون بغير ڪنهن رٿه جي سرنگاٽر جي چٽي
 طرف ڦهلجي ويون. سائن گڏ ڪرڻ مقامي غدار
 دوست به هئا. سلطان جي منصب دار مهر قاسم،
 انگريزي فوجن کي قلعي ۾ ڏکڻ اولهه ڪنڊ جي ان
 حصي ۾ رهنماڻي ڪئي جتي قلعي جو سڀ کان
 وڌيڪ ڪمزور ڀاڱو هو. بدران زمان نالي غدار ته
 اهو سلطان کي فرانسيسي ڪار آمد صلاح تي عمل
 ڪرڻ کان به جهلي رکيو. ايتريقدر جو حُذرن
 سلطان ڏي نالي دروازي کان بندوق کڻي مهڊان
 جنگ تي اسهيو ته مير صادق ڏي دروازي کي
 بند ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ وزير اعظم جي حيثيت
 سان پهريندارن کي حڪم ڏنو ته: ”خبردار جي
 ڪڏهن هي دروازو کوليو ويو آهي، کڻي هڪر به
 ڇو نه آهي! ٿي سگهي ٿو سلطان جي بهاني سان ٻيو
 ڪوئي اندر داخل ٿي وڃي!“ — انهن هدايتن کانپوءِ
 مير صادق شهر جي اوڀر پاسي روانو ٿيو جتي هندس
 ڪولي هئي ۽ فاتحن جيان انگريزن کي پليڪار
 ڪرڻ لاءِ نڪتو پر هڪ قوم پرست احمد خان جي
 تلوار جي بک ٻنهي ويو، اهو سلطان پنهنجي محافظ

جڏهن ته ان شهر جي اتر اولهه حصي ۾ دهلي دروازي
 وٽ پهتو پر هندس اديبه ۽ جنگ ۾ اهي ٻوڻ بچيا
 هري کان ٿي رومال لوڏي انگريزن کي سدس اچڻ
 جا اطلاع ڏيڻ لڳا. انگريز فوج ڏکڻ ۽ ڏکڻ
 اولهه طرف کان قلعي ۾ گهري ته ان وقت پورنييا
 غدار مقامي سپاهين کي پگهارون وٺڻ جي بهاني سان
 پاڻ وٽ گهرايو ويو. خود سلطان ٻڌي دروازي
 کان قلعي ۾ گهڙڻ. گهريو ته هندس لاه به دروازو
 نه کولين ۽ ائين هي ۽ عظيم سپوت ڌارين جي
 گولين جي ڙڏ ۾ اچي شهيد ٿي ويو. فردين ۽
 پورتيما جي ملز باز تخت تي سلطان جا پٽ فتح حيدر
 ۽ ٻيا گرفتار ڪيا ويا. انگريز ڪميشن وٽ سلطان
 جي پٽ کي تخت تي ويهاري، پنهنجي گڏي طور
 هلائڻ جو مسئلو بحث ڪيو آيو ته مير غلام علي
 اڪٽي وڏي تهذيب ۽ نانگ کي ماري نانگن جي پڇڻ
 کي ڪير پيڙهي، خندن پرورش ڪرڻ ڪٿان جي
 عقلمندي آهي؟

۽ طرف بلوچستان جي ڌرتيء تي جيئند،
 خليل خان ۽ خمر بخش مري ۽ علي محمد مينگل ٻڌا
 ٿيا آهن ته هي طرف عيسوي ۽ جهڙا ڪيترائي غدار
 ڇهه آهن، جن ڌارين جا پير، بلوچستان جي جاڳو
 ڌرتيء تي پختا ڪيا آهن. اهو عهدو رڳو ڌرتي تي

ھيو جنھن جي لاءِ هندستان جي امرتسر واري جايا
 نوالا باغ جي مشهور واقعي جي بدنام قاتل برگيد پٽر
 جنرل آر، ايڇ، ڊاٽر - سي، بي پنھن جي بلوچستان
 جي سرحدن تي قبضي جو احوال تفصيل مان لکدي
 چيو، ”عمدو“ کي مان اڪثر پاڻ وٽ سڏائي ڇوندو
 ھيس ته تون منھنجو دماغ آھين! ڇاڪاڻ ته نہ صرف
 عیدو هن علائقي جي گزگز جي زمين کي ڄاڻي ھيو،
 پر هو ته انھن قبائلي ڇاپا مارن مان ھر ھڪ جو نالو
 بہ ڄاڻيندو ھيو، کين مٿي طرح سڃاڻيندو بہ ھيو.
 سندن خاصيتن، ڪمزورين ۽ قبائلي طاقت کان بہ
 واقف ھيو۔ مطلب ته لکن بہ ھڪ ھيو.“ اھو عیدو
 جي ئي دماغي سازش جو نتيجو ھيو، جو سادن بلوچن،
 جن پنھن جي سڄي زندگي بہ پھريون ڀيرو انگريزن
 جي موٽرڪار ڏٺي ھئي، ھو هن ھڪار کي ھڪ عجبو، ھڪ
 شيطاني آلو ۽ ھڪ تباھ ڪن چمڪي ھٿيار قرار ڏيڻ
 لڳا ۽ ڪائس ايترو ته ڊڄڻ لڳا جو پنھن جي خواري
 بہ وساري، عیدو کي موقعو ڏنائون ته جنرل ڊاٽر کي
 ھڪ نالي ماتر فوج سان پاڻ تي غلبو ڏيکارين! اھو
 عیدو ئي ھيو جنھن ڊاٽر جي ھڪئي پيرا زندگي
 بچائي، رھڪي قبيلي جي ۵۰ ڄڻن جي گروھ کي

• بلوچستان کي سرحدِي چھارہ مار مترجم :

مير گل خان نصير ص : ۱۸

انگريزن جي مدد ۽ بلوچ قوم دوستن جي سرفرشي
 لاءِ آندو. شمال آباد جي وادي ۾ ”جو“ ۽ خٽڪي
 جي فصلن کي تمام ڪرائي جي بهاني جهڙو ڏان
 هٿيار اڇلرايا ۽ جنرل ڊائر کي هدايت ڪئي ته ”جيئند
 ۽ خليل خان انگريزن سان وڙهڻ کان سواءِ ڪڏهن
 به بس ڪري نه ويهندا، ان ڪري وڏي فوج موڪلي
 ۽ مهل جي مناسبت سان جوڙڻ گهرجي.“ هن بلوچن
 جي قول ۽ قسم تي ڪڏهن به ڀروسو نه ڪريو، کڻي
 جنسي قرآن چو نه کڻ! اهو عيدو ئي هيو جنهن
 پنهنجا ڇاڙتا، وطن دوستن جي چرپر کان با خبر
 رهڻ لاءِ رکيا ۽ خان صاحب جو خطب ۽ معقول
 پيشن وردي. اڄ به سندس ايران زاهدان ۾ قبر تي
 ڪئي قوم پرست لعنتون موڪلين ٿا.

سند ۾ ملندڙ باقاعده غداريءَ جو سراغ ان
 وقت کان ملي ٿو جڏهن اسلامي تاريخ ۾ خليفي عمر
 عربن جي اتحاد کي قائم رکڻ لاءِ، عرب سامراج کي
 وڌائڻ شروع ڪيو. هن پاڙي اوڙي جي مڙني ملڪن
 جهڙوڪ: شام، ايران، مصر ۽ دمشق وغيره تي
 حملا ڪري ڦرلٽ ڪرڻ شروع ڪري ڏني. انوقت
 سند جي هاڪ ملڪان ملڪ مشهور ٿي وئي هئي.
 سند جو عوام امن جو داعي ۽ پيامبر هو. سنڌي
 ماڻهن جي سينن ۾ گداز ڇاتين جون ٽڙڪهون هيون.

منجهن گـلـن جهڙي خوشبوءِ، ماڪ جهڙي آلاڻ ۽
 ماڪيءَ جهڙو سلاج هو. سنڌ لڏندڙ ڪوٽن جو مسڪن
 ۽ مرڪندڙ وڃڻ جو ملڪ هو، جنهن انسانيت جي
 مجروح ۽ ڦٽيل دليين تي پها پئي رکيا. سنڌ ماڪ ۽
 هوا جا جهوتا ايسرائڻ جهان ٺچندا ۽ ڊوڙندا نظر ٿي
 آيا. سنڌ مان سهاڳ رات جهڙي سڳندا اچي رهي
 هئي. سنڌ جي چوٽيءَ مان ڇمپا جون ڪليون ڇٽي،
 پتيون پتيون ٿي ڪهنبي ڇاڏاري تي پکڙجي وينديون
 هيون. چيٽ جي چانڊوڪي ۽ ڇڪور جي پرواز
 جيان زندگي ڪڪريءَ جي چانڊو ۽ مور ناچ ڪندي
 هئي. زندگي جي وڏن وارن ۽ سنڌڙي علم، فن،
 فڪر ۽ صلاحيتن جا اڻ مٽا گلاب اڌڪائيندي هئي.
 سنڌ جي انهن مڙني خوبين کي ڏسي حريص عرب
 سامراج بڪايل بگهڙن جيان مٿس حملا ڪرڻ لڳو.

پهرين حملو :- خليفي عمر جي زماني ۾ عثمان
 پٽ ابي عاصي ثقفي بحرين ۽ عمان جي حوالي ڪيو.
 اهو حملو سنڌ تي محمد جي رستي ڪيو ويو. سندن
 جهاز بمبئي پاسي ٺاڻي شهر وڃي نڪتا، جتي ڦرلٽ
 ڪري واپس هليا ويا. ان ڦرلٽ مان خليفي عمر کي
 ڀاڱو موڪلبو ويو جنهن کين هدايت ڪري موڪلي
 ته محمد ذريعي جهازن ۾ لشڪر ڇاڙهي موڪلڻ
 خطري کان خالي نه هيو. هن مال غنيمت حاصل
 ڪري کين ڇوايو؛

”اي برادر هي لوج جيڪا تو ٻيڙين رستي
رواني ڪئي هئي، ان جو مثال اهڙو هو جهڙو
ڪنهن جيت کي ڪاليءَ تي ويهاري سمنڊ ۾ ڏسي
چڏجي جيڪڏهن اهي لشڪري ڪنهن آفت جو
شڪار ٿين ها ته ان جو عوض ڪنهن جي سڃي فور
ڪان وڌان ها!“

ٻيو ۽ ٽيون حملو :- عثمان پٽ عاصي، پنهنجي
ڀاءُ مغيرم کي هڪ جهازي ٻيڙي جي لشڪر جو
سيه سالار مقرر ڪري خليفي عمر جي حڪم جي
انحرافي ڪندي، سنڌ طرف موڪليو. هن دهل بندر
تي حملو ڪري ڦرلٽ ڪئي پر آخر ڪار مارجي
ويو. سندس ٻي ڀاءُ حڪم وري ڀڙوڇ، گجرات جي
ڪڙ تي حملا ڪري ڦرلٽ ڪئي. اهي حملا ۱۵
هجري ڌاري ٿيا.

چوٿون حملو :- عبدالرحمان پٽ سمرم، زرنج
کان وڌي سنڌ جي انهن ٽڪرن تي قبضو ڪيو
جيڪي زرنج ۽ ڪيش جي وچ ۾ هئا. خشڪي جي
جي رستي کان جڏهن عرب لشڪر سنڌ جي -رحد
تي پهتو ته سنڌ جو اهو حصو عربن جي قبضي ۾
آيو، جيڪو هن وقت بلوچستان جي حد ۾ آهي.

پنجون حملو :- خليفي حضرت علي جي وقت ۾ تغار پٽ

صغير، جيڪو سنڌ جي مرحمد تي ڏانهن ڪرڻ
 لاءِ نڪرڻ هو ۽ ساڻس ڄاڻ پٽ مرحمد جي به
 سان هو، ڏوڃ ڪري لاءِ ضروري سامان هٿ
 ڪري ۸۰۰۰ حُر ۽ جي آس ۾ بهرج ۽ پاڻا حمل
 جي ڀاس ڪن اڃي ڦٽان تي حملو ڪيو. هتي
 ۲۰ هزار مقامي جايلو فوجين ساڻن مقابلو ڪيو،
 جنهن جي ڪري هو مال غنيمت هٿ ڪري جلد
 ئي موٽي مليو ويو.

ڇهون حملو :- ڄاڻ پٽ مرحمد هتي جنهن
 اڳين حملي ۾ فتح حاصل ڪئي هئي، سنڌ طرف
 حملو ڪيو. ان وچ ۾ کيس حليمي حضرت علي جي
مارجي وڃڻ جي خبر پئي، پر جيئن ته سندس ڏندو
 ڦرلٽ ڪرڻ هو، انڪري دل نه هاري جنگ
 ڪيائين پر خراسان جي پيرسان فيقان جي ڀر ۾
مارجي ويو.

ستون حملو :- امير معاويي حاڪم ٿيڻ بعد سگهو
 ئي بصری جي حاڪم عبداللہ پٽ عامر ۽ راشد
 پٽ عمر کي سنڌ ڏانهن موڪلي ڦرلٽ ڪرائي.

اٺون حملو :- ۴۲ هجريءَ ۾ معاويي، عبداللہ
 پٽ سوار عبيد کي وري سنڌ ڏانهن حملي ڪرڻ
 خاطر روانو ڪيو. هو قبيلن تي حملو ڪري
 گهڻو مال هٿ ڪري، فيقان جا ڀيلا گهوڙا ڦري
 واپس وريو.

ڏهاڙون حملو ۽ - عهد الله پٽ سوار کي ۴۴ ۵ ڌار
سوار ڏٺي حڪم ڪيو ته اڳي جهڙا ابدل ڪهڙا
هٿ ڪري، پر هن پيري کيس ڪا به ڪم
نه ٿي.

ڏهون حملو ۽ - ۴۴ هجري ۾ مهلب ٻڌايي صفر
سنڌ جي فتح لاءِ جبلن جي طرف کان حملو ڪيو.
هن قنڌابل جي ويجهو اچي جنگ ڪري خوب مال
غنيمت هٿ ڪيو.

يارهون حملو ۽ - هي حملو مهلب، قنڌابل جي
پاسي کان ڪيو. هن مڪران پاسي ڦر لٽ ڪري
ان قابض ٿي، وقت جي حاڪم کي مال موڏايو.

ٻارهون حملو ۽ - زياد، سنڌ جي ڪنارن وارن
ٽيڪرن تي راشد پٽ عمر جزي پري ازدي کي موڏايو،
جيڪو مندر ۽ بهرج جي ٻهڙن وٽ ميد قبيلي جي
جاڳو ماڻهن سان وڙهندي مري ويو. سندس جاءِ تي
سنان پٽ حملا مقرر ٿيو، جيڪو به ان پاسي جي ماڻهن
سان وڙهندي مارجي ويو.

ٽيهون حملو ۽ - سنان پٽ حملا جي قتل کانپوءِ
متذرين جا رود مڪران جو والي بي هيءُ حملو ڪيو.

چوٿون حملو ۽ - حڪم ملڻ تي ابن زياد ٻئي
سردار پٽ حري کي سنڌ جي سرحد تي جنگ
ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو جنهن سنڌين سان خوب
لڙايو ن لڙيو.

ڀنڊون ۾ حملو :- خايفي وليد پٽ عبدال مالڪ جي

وقت ۾ حجاج پٽ يوسف ڏهفي جي حڪم تي، عرب
فوج جي سپهه سالار محمد قاسم * سنڌ جي مها راجا
ڏاهر جو دور حڪومت ۾ ڪيو. هي ۴ حملو اڳس
سڀني حمدان کان وڌيڪ زوردار، پختي رٿا ۽ هر طرح
جي فوجي ۽ سياسي طاقت جي ذريعي ڪيو ويو جنهن
جا هڪي خاص سبب هيٺيان هئا:

۱- سنڌ تي عرب سامراج پاران ۱۴ ناڪام حملا
ڪيا ويا هئا.

۲- عربن حڏهن ايرانين تي حملا ڪيا هئا. تڏهن
ستين پڙن جي سرحدن جي حفاظت جي لاءِ جنگ
سلاسل، فديا ۽ ٺهاونڊ ۾ پاڙيسري مظلوم ملڪ
ايران جي مدد ڪئي هئي.

۳- عربن جي گهرو سياسي ويڙهه خايفي يزيد،
جڏهن امام حسين تي تشدد جا ٻهڙ ڪيڙاڻڻ شروع
ڪيا هئا تڏهن سنڌ جي راجا ڏاهر، امام حسين کي
سنڌ ۾ پناهه وٺڻ جي ڪوٺ ڏني هئي. ان ڪوٺ
کي قبولي امام حسين اهل اولاد سميت سنڌ ڏانهن
اچي رهيو هو، پر * جيئن ته ان وقت عربستان کان سنڌ

* مولاڻي شيدائي جي تحقيق موجب محمد پٽ قاسم
۲۴ هه ۾ ڄائو هيو. ان حساب موجب، سنڌ تي
حملي وقت سندس ۶۹ سال عمر هئي.

* انسانيت موت کي دروازو ٻڌي، مولانا ابوالڪلام آزاد.

اچڻ جو رسو عراق جي طرف کان هيو ، اڪي
 حڪومتي پاسي کان سنڌ طرف امام حسين جي رواجي
 جي جڏهن يزيد کي سڌ پيشي ، ته هن جي وفائي کان
 ايران طرف وڃڻ جو رستو روڪائي پنهنجي سڀني
 سالار کي ڪم ڪيو ته : ”جيڪڏهن امام حسين
 بيعت نه ڪري ته کيس قتل ڪيو وڃي.“ امام
 حسين جي قتل بعد بني امين پاران سندس طرفدارن
 تي به بيحد ستم ٿيڻ شروع ٿيا، جن کان محمد پٽ
علاءي پنهنجي گروءَ سميت بچي اچي سنڌ ۾ راجا
 ڏاهر جي پناه ورتي .

انهن ٽنهي سمن جي ڪري سنڌ جي امن
 واري ڌرتيءَ تي عرب لشڪر ، فساد ۽
 فساد جو بيماد وڌو . ڏوٿي ۽ زبردستي
 ڏنڊ ڪرائيندا ، پنهنجي ظالمن کي وڃڻ
 اوڙام ڪئي ، هٿن ۾ آدم خور ٻڌڻا ۽ مدحوقن
 جهلي ، مهراڻ جي انچ انچ کي ويران ڪرڻ لڳا .
 انوقت سنڌ جي راج گدي اوڙي ڇڏي حمون جو ذڪر
 خردازها جي الماسڪ و الماسڪ ، شيخ ابل فضل
 جي آئين اڪبري ، ڪرنل ٿاڊ جي راجسٿان ۽ ونسٽن
 جي تاريخ هند ۾ ابل آهي . سندس پٽ ڇهون صديءَ
 ڌاري راجا پاليڪا جي راجا مهراڻ وڃي ، مضبوط
 قلعو ۽ ٺٽي تعمير ڪرايو هو . هتي ئي عرب لشڪر

مقامي غدارن جي مدد سان مهاراجا ڏاهر کي شڪست
 ڏئي، سنڌ تي پنهنجي مڃت جو جهنڊو جهنڊايو هو.
 موڪو پٽ و ساڻو به اهڙن ئي غدارن مان
 هڪ هو، جنهن جو پيءُ سنڌو درياھ جي ٻيٽ
 (DELTA) جو والي ۽ مهاراجا ڏاهر جو وفادار
 هو، جڏهن ته موڪو عربن جي ابتدائي آمد کان
 ئي ڏانهن مائل رهندو آيو هو.

محمد پٽ قاسم سنڌو درياھ جي اولهائين
 ڪپ تي پهچي پھريائين موڪي جي ڀاءُ راسل کي
 خط لکيو. کيس ولایت ڪڇ ۽ جورتا (سورتا) جي
 ٻيڙي ڪش ڪري سندس انتظار ۾ وٺڻو رهيو. جڏهن
 راسل وٽان ڪا به وريدي نه آئي ته موڪي پٽ
 وسائي کي ساڳيو شرط پيش ڪيائين جيڪو سورتا
 جو حاڪم هو. جيئن ته هي ٻئي ڀائر هڪ ٻئي جا
 رقيب هئا، انڪري عرب لشڪر منجهان فائدو وٺڻ
 گهريو. موڪي ان پيش ڪش جو هيٺين ريت
 جواب ڏئي، ڄاڻين، حاڪم پٽ کان ٿيندڙ جنگ
 کي ختم ڪرايو جيڪا ان دؤران ئي رهي هئي؛
 ”اوهان جيڪو مون تي احسان ڪرڻ جو وعدو

• دواڻو (DELTA) ان زمين کي چئبو آهي جيڪا
 تمام هيٺاهين ۽ سمنڊ جي ڪناري تي هڪجهڙي ٻاڻي
 هڪ ۽ ڪجهه ٻيٽن جي شڪل ۾ هوندي آهي.

ڪو آهي تنهن جو ٿورو. مون کي اوهان جي اطاعت
کان ڪو به عذر ناهي جيڪو منهن جي حق ۾ ڪو
پاڻياڻ ٿو. هيءَ ڳالهه ياد رکڻ جي آهي ته بادشاهه
جو منهن جي خادمن کي ڪوئي حفاظت خاطر ملڪ
سپرد ڪري ٿو، انهن سوا ڪنهن اهڙي سبب جي،
جو جان ۽ عزت خطري ۾ هجي، ان سان غداري ۽
بيوفائي ڪرڻ امالت ۾ خيانت ڪرڻ جي برابر آهي. منهن
جو ملڪ، بلڪ ڏاهر جي سڄي سلطنت، منهن جو
وطن ۽ ابي ڏاڏي جو ورثو آهي. ڏاهر سان مٿي مائٽي
به اٿس. جيڪا کيس بلندي نصيب ٿيندي ان ۾
منهنجو به حصو هوندو، انڪري هندس هر رنج ۽
راحت ۾ شرڪه رهڻ سمجهو فرض آهي. پر عقل ۽
فلسفانا دلائل مان هيءَ ڳالهه ثابت ٿي چڪي آهي
ته هي ملڪ اسان جي قبضي مان نڪري ڪنهن ٻي
جي قبضي ۾ وڃڻ وارو آهي ۽ عقلمند اهڙي آهي جو
موقع هٿان نه وڃائي ته جيئن اچڻ واري مصيبت
کان محفوظ رهي. جيئن ته اوهان مون کي اعتماد
جو ڪو سمجهي وڌي فياضيءَ سان پيش آيا آهون، ان
ڪري منهن جو به فرض آهي ته اوهان جو ساٿ ڏيان،
پر جيڪڏهن سوا ڪنهن جنگ ڪرڻ جي اوهان
سان ساٿ ڏيندس ته منهنجو خاندان بدنام ۽ ميان
رزبل ٿيندس. ان لاءِ تدبير اهڙا آهن ته مان منهن

جي ڏهه جو شادي جي بهاني ساڪري وڃان ٿو .
 اوهان هڪ هزار سياهي امانتي مون کي قيد ڪرايو .
 مٿين حص مان موڪلي جي غداري ، مڪاري ،
 سازشي زهر ۽ وطن فروشيءَ جي پليءَ تي پروڙ پئجي
 سگهي ٿي ۽ گڏوگڏ اسوقت جي سنڌي قوم جي
 ذهني لازمي حو بسه ٻڌڻو پئجي وڃي ، جيڪي اهڙن
 غدارن جون گلاڻون مڪري کين نفرت وڃان ڏڪار ۽
 هٿا ، جنهن کان موڪو پڻ ڊنل هئو !

ڪڙم جي وهرين مان اها جڻ بعد ۾ به سنڌ
 جي تاريخ ۾ ملي ٿي ، حڪمن هڪ هڪ غدار قاضي
 فادن سنڌ جي شهرن مان لڪيندو ويو ۽ سنڌ جا
 ٻارڙا کيس پٿر هڻي ، ڪشمور ۾ رهي رهندا هئا . سنڌي
 ماڻهو حڪمن ۾ غير شرم ٿي ملڪ جي صحيح چاڻ
 نه ڏيندا هئا . جا حظ هڪ سنڌيءَ جي ڳالهه ! مڪي
 آهي ته : ” ڪنهن امير ، سنڌ کان ايندڙ هڪ مسافر
 کان سنڌ جي باري ۾ دريافت ڪيو ته ان وانهڙوءَ
 ورائيو ، پٺي تمام گهٽ ، ڦل نهايت ردي ، چور
 ڏاڍا بي باڪ ، لشڪر گهٽ هجي ته تباهه ٿي وڃي ۽
 جي گهڻو هجي ته بڪ ۾ مري وڃي . ”

ڊاڪٽر محمد خالدي انهيءَ ورائي لاءِ ڏيندي
 سنڌي وانهڙوءَ کي ديش - ڀڳت سڏيندي لکيو آهي

ٽه : ان جواب جو اهو نتيجو ڪيڻ شايد غلط نه
 ٿيندو ته سنڌ لاءِ خبرون ڏيندڙ جو مقصد، عربن کي
 سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ کان باز رکڻ هيو. ڇاڪاڻ ته
 سنڌ جي اها وصف سندس رڳو ويگستاني ٺڪرن
 لاءِ آهي. *

موڪو جيئن ئي مقرر هنڌ تي هڪ سئو سوارن
 ۽ ويهه ٺڪرن سان گڏ پهتو ته عربن پاران بناتهن
 پٽ حنفظله هڪ هزار پورن هٿيارن پنهورن سان
 سجايل فوج وٺي، کيس گرفتار ڪري محمد پٽ قاسم
 آڏو آندو. عرب دماغن، پڪڙيل ويهه ٺڪرن کي به
 ڪارآمد ڄاڻي، خاڪت، سنجيل گهوڙا ۽ ڪڍي انعام
 اڪرام ڏيندي پنهنجن جو ڪري ورتو ۽ موڪي کي
 ڪرسيءَ تي ويهڻ جي اجازت ڏني، ٻيٽ تي پوئو
 نسلن سوڌو حاڪم مقرر ڪيو. ان کان علاوه
 قصبو ورجوته، واري ايراضي جا کير طور پروانسا
 لکي ڏنائونس.

سنڌ جي تاريخ ۾ هن پهرين ملندڙ غدار جو ملهه
 ٻيٽ وارو علائقو، هڪ لک درهم، ڪرسي ۽
 سروبءَ ڪٽيو ويو، جنهن جي موت ۾ هن سنڌ جي الهڙ
 جوانن ڄمڻ تائين جي چوٿين ۾ رسا پڌرايا، ٻارا
 قيد ڪرايا، ڌرتيءَ جي عبادتگاهه تي پنهنجن جي نماز

• رسالا برهان جولاءِ ۱۹۶۱ع ص: ۱۵

پڙهندڙ مست الست نانگا قتل ڪراراها، عصمتون
 دري ڪراراهاون، دولتون لٽرايون. ڏسندي
 ڏسندي سنڌ جي ڌرتيءَ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڪهترا
 ئي عاجوج ماجوج گهڙي آيا، جن هتان جي هر
 هڪ شيءِ کي پنهنجي ڪني ۽ غليظ هٿن سان لوٽل
 شروع ڪيو.

مورخين جي خيال موجب موڪي کي جوڳو
 انعام مليو اهو پنهنجي قسمر جو پهريون عطاو هو
 جيڪو عربن پاران هڪ سنڌي غدار کي ڏنو ويو.
 سنڌ ۾ عربن پاران ڪهس پهريون تاج بخشي ٿي
 جنهن جي ڪري موڪي نهايت ئي عاجزانهجي ۾
 وفاداريءَ جو اظهار ۽ اقرار ڪيو. محمد پٽ قاسم
 پنهنجي پاڻ جو تخت کيس ڏئي پنهنجي طرفداريءَ
 کي مضبوط بڻايو.

مهـاراجا ڏاهر هن عهد نامي، بي وفائي ۽
 غداري جي سنڌ لاءِ، سنڌ جي دور ۾ سوڍي ڄڻ.
 شينهن کي ٻيٽ جي قلعي تي موڪليو جنهن عرب
 لشڪر کي خوب بـچڙو ڪري ڌونڌاڙي ڇڏيو.

* تاريخ سنڌ حصہ اول اعجاز الحق قديم ص: ۱۴۹

** تحفۃ الڪرام ۴ چچ نامو ص: ۷۸

عربن جو گاهه ۽ اڃا گهڻا لڳو، گهڻا رڻ
 لڳا ۽ منجهن جزام هي بيماري پکڙيل لڳي.
 عرب ايترو ته ششدر ٿيا جو پنهنجا ئي گهوڙا هي
 کائڻ لڳا. موڪلي جو ان وقت عربن لاءِ مهلائڻو
 ڪم اچڻ، کين پٺر جنم ملڻ جي برابر هيو. هو عرب
 لشڪر جي لاءِ کاڌي، خوراڪ ۽ ٺهل ٽڪور ۾
 ايترو ته جنبجي ويو جو دنيا جي ظالم ترين
 حڪمران حجاج پٽ يوسف ثقيفي جي آڏو هڪ عرب
 خابرو سندس ساراهه ڪندي ٻڌايو: ”موڪو مڙس
 ٿي پياو آهي جنهن جي بددوات عرب لشڪر
 ۾ وري سامهه پيو آهي.“ اروڙ جي جنگ پيري
 محمد پٽ قاسم سنڌو درياهه کي پار ڪرڻ
 جون تدبيرون ڪرڻ لڳو ته موڪو پڙيو ن
 آڻائي، سنڌو درياهه تي مضبوط ٻل ٻڌرائي
 سڄي عرب لشڪر کي اهڪاريو ۽ محمد پٽ قاسم
 کي منزل کڻي ”نارائي“ اچڻ جي پٺ ڌرڪيب ڏئي
 ان جا فائدا ڳڻايا.

۱۰. محرم تي عرب فوج آڏو سڏي فوج اٿين
 نمودار ٿي چڻ ته ڪاروبون گهٽائون آڪاش ۾ زخمي
 هاڻين جيان لاڙا ڪنديون آيون هجن، ٻا اروڙ جون
 امر آتمائون صدين کان پوءِ ڪرکئي وري ڇاڳي پيون

هجن! سنڌ واسين دشمن ٿي سار ٻون خيالي
سڌن سڌون هڪ مٿي ڪري ڇڏيون. ايندڙ پندر
جو خود محمد پٽ قاسم به اهڙو مدهوش ٿي ويو
جو ساقی غلام کي رڙ ڪندي چيائين. ”مون
کي پاڻ ڪاراه.“

پوءِ سا هي پتي پڙهو گهمرايائين ته: ”عر ٻو
ڪاڏي ٿا پڇو؟ اوهان جو امير مان هتي آهيان ڍالون
کڻو، فتح اسان جي آهي.“

عرب لشڪر کي دم ٽوڙيندو ڏسي موڪو
تازي تواني لشڪر سوڌو اچي، بيادو ٿي عربن کي
دلداري ڏيڻ لڳو. هو سنڌين جي لشڪر سان
وڙهي، غداريءَ جو اهڙو ڪم سرانجام ڏنائين،
جهڙو مردان مان ’گاڻيڙ‘ نالي لشڪر نمڪ ادا
ڪندي، دعائيءَ تائين رسي، انگريزن جي لاه
پنهن جي خون کي به پيش ڪيو. انگريزن جي
گرفت وڌيڪ مضبوط ٿي ۽ هو غداريءَ جي صلي
۾ انعام اڪرام وٺي رهندا رهيا. انهن ئي سپاهين جا
ٻار، وڏا امير بڻجي آزاديءَ جي تحريڪ کي
ڪچلندا رهيا!

هن جنگ دوران رڻ گجيو راڙو ٿيو. ڀالا ۽
پڙجيون ڌرتيءَ تي چلڪندا وڌيا ۽ آخر ڪئي
گهاٽ سهي سنڌ جو امر سورهم مهاراجا ڏاهر، چمپا

هڪائيءَ جيان ڪجي ڌرتيءَ تي ائين ڪري ملي ويو،
 جيئن جرر ۾ هڪنور جا گل پاڻ ۾ ملندا آهن،
 جيئن ماڻهو پنهنجي محبوب کي من مندر ۾ ويهاري
 مسجدو ڪندا آهن! سنڌ جي آزاديءَ جو تهنائيندڙ
 چراغ آخري پيرو پڙڪو ڪاٽي وسامي ويو. مها راجا
 ڏاهر جو موت سنڌ جي قومي جدوجهد جي تاريخ جو
 آواز هو. سندس موت تي دريا ساهه ڏانهن ڪئي،
 سنڌ جي هچيل هانوءَ، سمين سوڍين، سنگهارن،
 پنهورن ۽ ٻارڙن ٻاڪاريون، ڄڻ ته سنڌ جي آزاديءَ
 جو موت اچي ويو. سنڌو - ڀيٽا جو موت - هارين
 ۽ لاهيارن جو موت، ساميءَ جي سلوڪن ۽ پٽائي
 جي بيتن جو موت، جنهن جي ڪري هڪينجهر ڪنارا
 اسارا ٿي ويا، نوري نمائي ويڳائي ٿي پئي، ڌرتي
 نستي ٿي، وهڻي ٿي پئي.

مها راجا ڏاهر ۶۲۶ع ۾ ڄايو هو ۽ ۱۶ سالن
 جي عمر ۾ سنڌ جي تخت تي ويٺو هو. سندس
 بهادريءَ جا قصا دنيا جي ڪيترن ئي تاريخ نويسن
 لکيا آهن، جهڙوڪ:

۱- هڪ ڏينهن راجا شڪار ڪري رهيو هو
 ته اوچتو جهنگل مان شينهن ٻاهر نڪري آيو. توڙي
 جو ماڻهو کيس مارڻ لاءِ ڊوڙيا، پر راجا ڇهي کي
 منع ڪري اڪيلي سر وڙهڻ لاءِ تيار ٿيو ۽ کيس

ماری وڌائين. *

۲- عرب فوج جي غلبي جو ٻڌي، راجا پاڻ لشڪر وٺي درياھ جي ٻرڙيءَ ڀڪ بيهي، ڌارين کي روڪڻ لڳو. عربن جي هڪ ٽولي درياھ ٽپڻ گهريو ته ڏاهر پاڻ تير هڻي کين ماري وڌو. **

۳- جڏهن عرب فوج درياھ ٽپڻ ۾ ڪامياب وئي ته هڪي تڪا - وار، سڄي رات گهوڙا ڊوڙائي باڪ ڦٽڻ مهل ڏاهر جي خيمي ۾ اچي کيس خبر پئڻ لڳا. راجا ڏاهر ان وقت نند ۾ هو، هو ملي نند مان سجاڳ ٿي، عربن جي درياھ ٽپڻ جو ٻڌي ۽ سنڌين جو صحيح مزاحمت نه ڪرڻ جي خبر ٻڌي هڪ ڇڏي ٿي ايترو ته رور سان چماٽ هڻي جو اهو اتي جو اتي مري ويو. ***

۴- آخري ويڙهه پيري راجا ڏاهر کي هڪ لوه جو دسدار چڪرو هو، جيڪو جنهن به سوار تي اڇلاي ٿين ٿي، ان جي منڍي ڪپي پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿي ورتائين.

اهڙي بهادر ۽ بيباڪ مورچي سان متن، ماڻهن ۽ عوام جو اڻٽ پيار هئڻ ڪا عجب جهڙي ڳالهه

* تحفته الڪرام - از علي شير قانع ص: ۲۴

” ” ” ** ص: ۳۸

” ” ” *** ص: ۴۰-۴۱

ٺاهي . تاريخون شاهد آهن ته راجا ڏاهر سان ذاتي طور سنڌي قوم ڏاڍي محبت ڪندي هئي ۽ سندس شجاعت تي ايمان رکندي هئي ، جنهن جا ڪيترائي مثال آهن :

۱- راجا ڏاهر جي هيٺين سان مقابلي ڪرڻ جي خبر ٻڌي ، سندس زال جنهن کي شهزادو جنم - شينهن ۱۰ هيٺين جو پيٽ هو ، بي اختيار دانهن ڪري زمين تي ڪري پئي ۽ مري وئي . راجا سندس پيٽ تلوار سان چيري چئم - شينهن کي ٻاهر ڪڍيو .

۲- عربن ، راجا ڏاهر جو سر قلعي جي دروازي تي موڪليو پر قلعي وارن کين ڪوڙو ٺهرايو . ڏاهر جي زال راڻي لاڏي قلعي جي پٽ تان سندس سر ڏسڻ شرط دانهن ڪري بي اختيار پنهنجو پاڻ کي هيٺ اچلائي آپ گهٽ ڪيو .

۳- علي پٽ محمد پٽ عبدالرحمان مڻڙي جي صلاح سان پاٽيا ، لوهاڻ ، سهتا ، چوٽي ، ماڇي ، ڪوريجا عربن وٽ آيا پر سڀني جا پير ۽ مٿا ڪهاڙا هڻا جيڪي راجا ڏاهر جو سوگ ملهائڻ رهيا هئا

۴- محمد پٽ قاسم هڪ ڏينهن ويٺو هو ته اٽڪل هڪ هزار برهمڻ سندس ڪئمپ ۾ آيا جن سڀني جون ڏاڙهيون ، مڇون ۽ مٿو ڪوڙيل هو ، پڇڻ تي کيس ٻڌايائون ته هنن راجا ڏاهر جي ڏک ۾ ائين

ڪيو آهي.

۵- فوفي نالي راجا ڏاهر جو پٽ، اروڙ ۾ مستقيم
ٿيو ويٺو هو. هو ڏاهر جي ڪسجي وڃڻ تي صرف
من گهڙت ڪهائي ۽ افسانو مڏي چوندو ٿي رهيو:
”راجا نه ٿو مري سگهي. هو لشڪر مان ڪم ٿي
هندستان ڏانهن ويو آهي ۽ جلد ئي لشڪر وٺي اچي
انتقام وٺندو.“ انهيءَ راه تي کيس ايترو ته يقين
هيو جو جيڪو به سندس آڏو راجا ڏاهر جي مارجي
وڃڻ جو بيان ڏيندو هو، تنهن کي قتل ڪرائي
چڏيندو هو.

سند جي اهڙي سڀيتي پٽ جي شه-ادت کان
جلد ئي پوءِ منصور پٽ حاتم سند جو مير ڪيو ۽
چيو ته راجا ڏاهر ۽ سندس قاتل جون تصويرون
پڙوڇ * جي شهر ۾ موجود آهن.

* پڙوڇ گرنٽ ”دوبا وندانم“ ۾ مهاتما گوتم ٻڌ
جي وقت ۾ جيڏهن راجڪرم (مگد) تي سمران
بمبار راج ڪري رهيو هو، انوقت رورڪ
(روهڙي) ۾ راجا رود راج ڪندو هو.
روهڙي تمام آسودو ۽ انوقت سندر شهر هيو.
راجڪرم جو هڪ واهاري، واهار سانگي روهڙي
۾ آيو. (سنسڪرت ماهيتا ۾ سنڌ جي رورڪ
شهر جو اڪثر ورثن اچي ٿو. هوڏڪال تائين اهو

عربن جي هٿان سڌا جي شڪست جا سبب

۱- مصرين جو بادشاهه سائرس پنهنجي فوج وٺي، وچ ايشيا وارن هندي ملڪن کان نيندو، ڪهن ڦرندو لٽندو، سنڌ تائين اچي نڪتو. هن سنڌ کي پاڻمال ڪرڻ بعد هندستان تي به حملو ڪيو. سائرس نه صرف هتي فتح حاصل ڪئي پر هتان جي رهاڪن کي پنهنجي تهذيب ۾ به رڱي ڇڏيو. هن مسائن تي ايتريقدر نفسياتي اثر وجهي، ڪن مفلوج بنائي ڇڏيو جو قاضي ابوجهه ماڻهو کيس ديوتا سمجهڻ لڳا.

پرسه هو ۽ اها شهرت جي ڳالهه آهي ته سوويت يونين جي چاتل اتهاس ۾ ان جي پهرين وٺ جو نالو رورڪ (RURK) يعني رورڪي آهي. ان بهاني سان ٻنهي راجائن جي وچ ۾ ڏي وٺ ٿي ۽ مٿي جو رستو ٿيو. بعد ۾ راجا رودرايڻ کان پوءِ سندس پٽ شڪدي گاديءَ تي ويٺو. ان جي وقت ۾ ئي سندس به وڏو رورو ۽ ڀرو غورابن ۾ سوار ٿي ويا ۽ وڃي ٻيا شهر آباد ڪيائون. هرو جي نالي سان هروڪ ۽ ڀرو جي نالي سان ڀروڪ شهر آباد ٿيا. ڀروڪ کي ڀرو ڪڇ پڻ چيو ويندو هو ۽ هن وقت اهو گجرات ۾ پڙوچ جي نالي سان پرسه آهي.

هو ٽي سال هتي رهي مصر ۽ اوڀر ڏي وڌو پر سنڌ ۽
 هند کي پنهنجي مذهب ۾ ايترو ته گندي ڏي وڌو
 جو مصرين جا ديوتا ائسڊ ۽ اسائرس، هندن ۾
 ايسو ۽ ايشور جي نالن سان مشهور ٿيا. اهڙيءَ
 طرح سنڌين کي ذهني طور مغلوب ڪري ڇڏيائين
 ته جيئن مذهبي جنسون هيٺ مٿن پرڏيهي تسلط کي
 قائم رکي سگهجي. عربن پڻ پنهنجي جا ۽ قبيلن جا
 نالا اهڙا رکيا هئا جيئن مفتوح قومون مرغوب ٿي
 وڃن ۽ سندن ذهني غلاميءَ هيٺ ايترو ته اچي
 وڃن، جو ڪڏهن به قومي خود داري حاصل ڪري
 نه سگهن. انهيءَ ڪري هنن ماڻهن جو نالو حنظله
 (ٿور) ۽ قبيلن جو بنو اسد (شهن جا ٻچا) رکيو.

۲- ڌارين عربن جو هڪ مذهب، هڪ ٻولي ۽
 هڪ رواج هيو پر سنڌين جا مختلف عقيدا ۽ مختلف
 مذهب هوندا هئا. سنڌي ماڻهو ايتريقدر ته هڪٻئي
 کان مختلف هئا، جو ابن النديم نالي بغداد جي مشهور
 دانشور ۽ هڪتب فروش، مختلف ڪتابن جي مطالعي
 سان سنڌين جي ٻولي توري صورتخطي بابت ۹۸۷ع
 ۾ تفصيلي معلومات ڪئي ڪئي. هو پنهنجي
 مشهور محققانه تصنيف ”ڪتاب الفهرست“ ۾ لکي
 ٿو: ”سنڌ وارن کي مختلف ٻوليون (لغات) ۽
 مختلف مذهب آهن. کين ڪيترن ئي قسمن جا رسل

خط آهن. ڪن اڪل هڪ سئو رسل خط آهن. هو
۽ ٽئين انگ جدا جدا ڪري لکندا آهن. *

ابن النديم جي تحقيق جي تصديق ايجروني پڻ
ڪئي آهي ته: ”مالوا ۾ ناگري الف-ب هلي ٿي.
ان بعد ارد ناگري (اڌاڪري) پاليهه ۽ سنڌ جي
ڪن ڀاڱن ۾ رائج آهي. ڏکڻ سنڌ ۾ سامونڊي
ڪناري لسٻ ملقشو علائقي ۾ ملقاري الف-ب
هلي ٿي ۽ بهمنوا يعني منڇور ۾ سينڊ هلي ٿي. **

مطلب ته سنڌ وارا ذهني، سماجي ۽ سياسي طور
مڙي مڇو ٿي، هڪ ٿي نه سگهيا هئا جنهن ڪري
سندن گڏيل -وچون ۽ گڏيل لائح عمل نه هئا.

۳- ڏيهي ماڻهن مان سردارن ۽ پنڊتن جو عربن
سان ملي وڃڻ جهڙوڪ: جڏهن عرب لشڪر سيوهڻ
ويجهو آيو ته سمنهه پنڊتن جو هڪ وفد عرب لشڪر
سان ملي ويو. ٻڌيا جي مشهور قلعي جو حاڪم
ڪاڪا عربن سان ملي ’امير هند‘ جو لقب ماڻيو.
دبيل جو پنڊت سمورو وقت عرب لشڪر سان هر
رڪاب رهيو ۽ هر موقعي تي عربن کي مفيد مشورا
ڏيئي ’مولانا اسلامي‘ جو لقب ورتو. بابيا جي
مشهور قلعي جي راجا ڪڪسو جو محمد پٽ قلم

* مصري ڇاپو ص: ۲۷

** ڪتاب في تحقيق مالهند عربي متن ص: ۸۲

آڏو جهڪڻ. مون ڪو پٽ وسايو ۽ راسل جي
غداري کان سواءِ سمورن جي فتح پيري، چنا قوم
جي هڪ سڀه سالار عرب سڀه سالار کي راضي ڪرڻ
لاه سنگ ڏئي، مذهب بدلائي دهل ۽ شرناهن سان
مندس استقبال ڪيو.

۴- سڪندر اعظم جي حملن، جنهن اوڀرندي سر
زمين جي حالات کان گهڻو واقف ڪري ڇڏيو هو.
۵- ٻڌ ڌرم * جي ڦهلاءَ تي ۽ اهنسا جي
ڪري، چنتا جو جنگ ۾ ڪو خاص چاهه نه رهيو
هو. هجرو ٻڌ جو اڀويد ڏنروها (Military Science)
آهي. قديم سنڌو ساڻس جا رهائڪو جنگي ڌارو وارا

* سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جو اثرائتو پرچار حضرت ٻڌ کان
۳۰۰ ورهيه پوءِ، ٻي صدي عيسوي ۾ ڪوشان
گهراڻي جي دور ۾ شروع ٿيو. عيسوي سن ۵۰۰
ڌاري ڪوشان شاھ ڪشڪ جي ڏيهن ۾،
اشوڪ جي خالص ٻڌ متي ”هاين“ تي ”مهائن
پنٿ“ غالب پيو، جنهن موجب ظاهري ڪرپا
ڪرم ۽ ٻوڇا پاڻن زور ورتو. سنڌ ۾ ٻڌ ڪا
ڏڪر، مير رڪن جو ٺل، ڏيپر گهانگهري جو
ٺل، ڪاهوءَ جو ڌڙو، موهن جو ڌڙو، ٻڌ ڪا
مندر، مهائن پنٿ جا ٻڪا ثبوت آهن. (سنڌي
ٻولي ۽ ادب جي تاريخ لکڪ: ڊاڪٽر نبي بخش
بلوچ ص: ۱۷).

۱۲، تن انهيءَ سائنس کي زور وٺرايو. هر هوندي
 زماني ۾ اهو پاو اسان جي ماڻهن مان نڪري ويو،
 جنهن جو نتيجو اڄ به اکين آڏو آهي. نپرون ڪوٽ
 کان ٻڌ ڌرم جا پوئلڳ، جي مستقل مفاد هئا ۽
 جن کي مڪاني حڪومت سان مڪي ذاتي شڪايتون
 هيون. اڪري ديول بندر جي مڪيا مندر جو نامهارو
 پنڌت ۽ جوتشي ڌارين آڏو پيش پئي، کيس ٻڌايو
 ته: ”هن مندر جي چوٽي ۾ هڪ طلسم آهي
 جيستائين اها نه ٽنڊي، تيستائين شهر جو فتح ٿيڻ
 اڻ ٿيڻي آهي ڇو ته عام طرح هندن جو عقيدو آهي
 ته مندر جي چوٽي ڪنهن کان به ٻهڻ جي نه آهي.“
 محمد بهت قاسم جموبا منجنيق-ي کي سنگباري جو
 حڪم ڏئي، مندر جي چوٽي ڊاڪي سنڌ واسين تي
 نفسياتي اثر وڌو. تاريخ جي صفحن ۾ اهڙيون
 هڪئي غداريون ٿيون آهن جهڙوڪ: هڪ بلند
 لڪريءَ تي قرطاجيا وارن جي هڪ ديوتا جو
 ”الڪوبوس“ نالي مندر هو. هن مندر کي چؤ طرف
 وڌيون ۽ مضبوط ديوارون هيون. جنهن ۾ اڪل
 ۹۰۰ قوم پرست سپاهي همسترو بال جي ماتحت هئا.
 جڏهن روسي کين مغلوب ڪرڻ ۾ ناڪام ويا ته رسد
 بند ٿيڻ ڪري اڄ ۽ بک جي تڪليف وڌڻ ڪري
 هي ٻئي غيرت آفيسر قوم سان غداري ڪري،

لڪ چوري رومين سان ملي ويو !!

۶- ٻڌ ڌرم جي روڪ ۽ برهمڻن ازم جو ڦهلاءُ .
مسوءِ * جي شريعت اصل ۾ طبقاتي نظام ڦٽي ڪيو
هيو جنهن ۾ برهمڻ طبقي کي اوچي درجي جو طبقو
مقرر ڪيو ويو هيو . ايڏن وڏن عطين خاص طرح
جاگيرن جي عطين جا دستاويز اڃان موجود آهن
جھڪي پي هدي عيسوي کان وٺي اڄ تائين ڏنا
وييا آهن . برهمڻ جي سڄي ملڪيت کان هر قسم
جي ٽيڪس - عاف هٿي ، چاهي حڪومت جا سڀ
مالياتي ذريعا ختم ٿي وڃن . هندو مذهب ۾ اها
وضاحت موجود آهي ته برهمڻن کي سڄي دنيا تي
وڏيپ جو حق حاصل آهي ۽ ڪائنات ۾ جيڪي به شيون
موجود آهن اهي سڀ برهمڻن جون ملڪيتون آهن
اڄ به جنهن حقارت ۽ سختيءَ جو سلوڪ اڄ-وٽن ۽
شودرن سان ڪيو وڃي ٿو سو انهيءَ جو ڦل آهي !
مطلب ته اهڙي قسم جي تمام وڏي هٿي ، برهمڻن
کي باقاعده طبقاتي سماج ٺهڻ جو موقعو ڏنو

* منو جو اکر هندن وٽ انهن ۽ بادشاهن لاءِ
ڇيو وڃي ٿو جن کي خدا جو درجو حاصل هو
۽ سندن پوڄا ڪئي ويندي هئي . سندن خيال
موجب انهن ۽ بادشاهن جي سڄي دنيا تي
حڪمراني هئي .

جنهن ۾ ۴ طعنا پيدا ٿيا. اهي طعنا پارحمن جي
اٿرون، ريششست ۽ واشتر با فيشوشن وانگيان هئا.
جنهن اڄ به برهمڻ کانسواءِ ٻين کي ڪرڻ ڪرڻ
ڪرائڻ جو حق حاصل ناهي، تيئن پارحمن ۾ به
مؤيدن (پرومتن) کانسواءِ ٻئي ڪنهن جو به حق
ناهي! برهمڻ سماج هيٺين طبقن کي وجود ڏنو:

برهمڻ ۾:- هنن کي وڏيرپ جو ڪلي اختيار هيو.
ايتريقدر جو هندن جي پاڪ ڪتابن ۾ بلڪل چٽيءَ
طرح سان ٻڌايو ويو آهي ته، ”جيڪڏهن ڪنهن
عورت جا ڏهه مڙس اڳ ۾ آهن جيڪي برهمڻ ناهن
۽ برهمڻ ان عورت جو اڇي هٿ جهلي، ته سندس
اهوئي آڪهاو مڙس آهي. عورت جو اصل ۾ هڪ
ٿي پرهمڻ مڙس آهي، نه ڪترئي ۽ نه وٽس“ ۽
اهڙيءَ طرح برهمڻ جي ظلم کي هر طرح جي قانوني
مذهبي ۽ اخلاقي حيثيت ڏني وئي آهي. ڇاڪاڻ
ته آريائن جي چئن ورزن مان برهمڻن جي لاءِ اهو
تصور پيدا ڪيو ويو آهي ته هو پرهيا جي سر مان
جهيا آهن جنهن جي ڪري سياسي ۽ مذهبي اقتدار
جا مالڪ آهن. پراچين هند ۾ وڏا وڏا مهاراجائن
جا پرڏان منترلي به برهمڻ هئا. خود اشوڪ ۽ چندر

۱. اٿرو ويد ڪانڊ ۵ سوڪت ۱۷ منتر ۸-۹
رگ ويد منڊل ۹ سوڪت ۱۰ ۽ منتر ۶-۷

گهت به ٻرڌان مٿين جي اثر هيٺ هئا. برهمڻن کي
ڪنهن به ڏوهه ۾ موت جي سزا نه هئي ڏني. گهڻي
هر ان جي بچاءَ ڪري، وٽس ۽ شودر، برهمڻن
جي نظر ڪرم جا محتاج هئا.

ڪٿي :- برهمڻ عزم جو هيءُ طبقو صرف جنگ
جي ميدان ۾ فن سهڻو، گهريءَ جا جوهر ڏيکاريندو
هيو.

وٽس :- هيءُ واهاري طبقو هو.

شودر :- بلڪل همٿيون مظلوم طبقو، جيڪو
نه گهوڙن تي سواري ڪري سگهندو هيو ۽ نه ئي
وري مٿو ڏيکي سگهندو هو. نه تعليم حاصل ڪري
سگهندو هيو ۽ نه ئي نوڪري وٺي سگهندو هو.

ايتري قدر جو آڳاٽن آرڙن هيءُ حڪم ڪيو
هيو ته شؤدرن کي ولڏن پڙهڻ جو به اڌڪار (حق)

ناهي. برهمڻ جي گهر جي اڳل ۽ چاهه نوت ڪتو نه ويهي
سگهي پوءِ هر شؤدرن جو پاڇو - پوڻ ئي غليظ
هرڪٽ ليکبي هئي. شؤدرن سان جهڪاءُ هلت هلي
ويندي هئي ان جي جهڪاءُ اڄ به ڏکڻ آفريڪا اندر
ڪاري رنگ جي انسانن سان ڏسي سگهجي ٿي.

۷- سنڌين کي سنڌين سان وڙهڻ جي
سازش - محمد ٻاڻ سان ۲۰ هزار فوج آندي هئي.

** قديم سنڌ پير و مل ص: ۳۹۵

جهن مان چار هزار سپاهي ڏيڻ وٽ رهايس ۽ اهڙيءَ طرح نيرون ڪوٽ، سوستان ۽ حيدر ۾ به عرب سپاهي رهايا هئا. ڪجهه عرب سپاهي ميداني جنگين ۾ مارجي به ويا پر جڏهن ارڙو پهتو ته سندس سپاهين جو تعداد ۵۰ هزار هو. يعني سندس سڄي فوج مقامي سنڌين تي ٻڌل هئي، جن هڪ ٻئي جي چالن کسي خوب چٽو پئي.

ساڳيءَ طرح انگريزن جا ڊيو پلي ۽ مڪلاڻيو جڏهن هندستان آيا هئا تڏهن ڀارت مان ٽي مقامي فوجوانن کي جمع ڪري پنهنجي فوج ٺاهي هٿائون. هنن ڀارت واسين جا ايترا ته ذهن صاف ڪري ڇڏيا هئا، جو هو گورن ڪن به وڌيڪ وڙهندا هئا.

۸- سنڌين جي هاڻين جي سونهن ڏين ته هي 'روغن نفت' جي پڇڪارين جو استعمال ڪيو ويو، جهن جي تيزاب جي ڪري سنڌين جي هاڻين کسي باهه ٿي لڳي ان کان سواءِ مقامي سنڌين جي هڪ منجهن کان ان واقفي به شڪست جو هڪ خاص سبب هئي. مهيب منجهت کي ته ۵۰۰ ماڻهو هلائيندا هئا، جنهن جي برباديءَ جو اندازو خود لڳائي سگهجي ٿو.

سنڌ واسين جي شڪست ۽ سنڌ جي تاريخ جي

عظيم سورهم مهاراجا ڏاهر جي شهادت کان پوءِ
 به سنڌ جو اهو روح روان شهزادو حمزه شهن
 عربن کي راءِ ماڻهندو، در بدر ڪندو ٿي رهيو
 پر غدار اول موڪلو، حزيتم پٽ عمرو المدني،
 نباته، پٽ، منظلمه، ڪلابي، عظمه، تغليبي، صراح
 پٽ ابي صراح همداڻي ۽ عبدالملڪ مدني کي
 لشڪر سوڌو سان ڪري سنڌ جي آزادي جي
 اڪيلي آس کي سندس رهڻ واري جاءِ تان حملو
 ڪري مورچو ڇڏايو.

برهمڻ آباد جي قلعي جي فتح ۽ سنڌ جي اڏڪل
 ٿي، هزار سورمن کي قيد، غلام ۽ قتل ڪرڻ
 جي موقعي تي محمد پٽ قاسم کي موڪلي
 سمجھائيندي صلاح ڏني ته: ”اي امير! هي قلعو
 سنڌ هند جي سڀني قلعن جو سردار ۽ تخت گاهه آهي.
 جو به هي قلعو هٿ ڪندو، سنڌ ان جي هٿ ۾
 رهندي ۽ مضبوط قلعا سندس اقتدار ۽ اختيار هٿ
 رهندا. ويجهڙائي وارا ماڻهو ڏاهر جي اولاد کان
 دل برداشت ٿي ڪي ڀڄي ويندا ۽ ڪي فرمانبرداري
 جو طبق پنهنجي ڪچين ۾ وجهندا.“ محمد پٽ
 قاسم، موڪلي ۽ وزير سياحڪر جي مدد سان سنڌ
 جي ڪاروبار، ماڻهن جي مزاج، رابطي ۽ جاگرافي
 سھرايت وغيره کان علاوه هر معارفات حاصل ڪري

سڄي سنڌ کي غلام بنائي حڪومت ڪرائي اڪو ۽
مقامي غدار ماڻهن، سندس هر طرح جي مدد ڪئي.

عرب دور جون خرابيون :-

۱- راه گهراڻي ۽ برهمڻ گهراڻي جي ڪشمڪش
تڪڙن انقلابن سنڌ واسين جي عظمت ۽ قوت کي
لوڙائي وڌو هو. انهيءَ پڪڙيل قوت کي مهاراجا
ڏاهر اڃا گڏي هڪ جڳهه تي مني آندو هو ته عربي
سيلان اچي منهن ڪڍيو. اها عربن جي فتح صرف
هڪ غنيمت حڪمران جي فتح ڪانه هئي پر هڪ نئين
تهديب ۽ تمدن جي فتح هئي جنهن سنڌ جي تهذيب
کي ريش شروع ڪيو.

عرب سامراج سنڌ جي ماڻهن تي نفسياتي اثر
وجهن شروع ڪيا. ايترو قدر جو محمد پٽ قاسم
برهمڻ جي لاءِ حڪمران ڪڍيو ويو ته ٻين هندن کان
امتياز خاطر پتل جا ننڍا ننڍا ٿانوَ، گداگريءَ لاءِ
ڏهرايائين ۽ هر صبح جو اهي هٿن ۾ کٽي، گدائي
ڪندي هر هڪ جي دروازي وٽان لنگهن. انهيءَ
ڪري اها رسم اڃان به هلندي پئي اچي ته برهمڻ
ٻيڙو هٿن ۾ کٽي اڄ به دان وٺڻ لاءِ سڀني درن
تي ڦرندا آهن ۽ فائدو وٺندا آهن.*

۲- سنڌ ڌرتيءَ تي عرب سامراج جي غلبي هيٺ

* تحفته الڪرام علي محمد قانع ص: ۴۹

هزارهه سنڌي مرد ۽ زالون غلام ڪري، عرب ملڪن ۾ موڪليا ويا. چچ ناو ص: ۲۴۳ - ۲۴۵ ۾ لکي ٿو. ”جڏهن ارور جو قلعو فتح ٿيو، جڏهن شينهن سان گڏ جهنگو ڪجهه ويو، تڏهن کان سواءِ ٻيا خزانو، مال ۽ مٿيار هٿ آيا. محمد پٽ قاسم جي اڳيان اهي سموريون شيون حاضر ڪيون ويون. جڏهن ٻانها شمار ڪيائون ته ٽيهه هزار ٻانها هٿ آيا هئا. جن مان ٽيهه راجائن جون ڌيئرن به هيون، هنن ۾ راجا ڏاهر جي ڀائيڇي حسا پڻ شامل هئي، جي سڀ حجاج پٽ يوسف ڏانهن موڪليائين.“

بقول ڊاڪٽر مبشر حسين جي: ”محمد پٽ قاسم نه صرف ٺٽي ۽ ملتان جي محلات ۽ شهرن مان حاصل ڪيل گهڻو سامان، مال غنيمت طور عراق جي وائسراءِ ڏي موڪليو پر ان سان گڏ گهڻيون ئي نوجوانن ڇوڪريون به موڪليائين.“

۳- سنڌ جي محافظ راجا ڏاهر جي ڌيءَ سان زنا ڪئي وئي. جنهن جي ڪري وقت جي حاڪم پاران سزا طور گڏهه جي ڪل ۾ بند ڪرائي محمد پٽ قاسم کي مارايو ويو.

۴- سنڌ جي اربها روپيا دولت ۽ خزانو لٽي، ڦري هرب موڪليو ويو. عرب لشڪر جڏهن ٻيڙي نالي

هڪ قلعي تي ڪاميو ٿي ڪاڪا نالي سنڌي امير
 فوج سميت اچي سنڌن ۾ وڃي پيو، جنهن تي محمد
 کيس خلعت پراڻي، هـرب لشڪر جي هڪ حصي
 تي امير مقرر ڪري سنڌ جي فتح ۾ پنهنجو مشر
 بڻايو. ملتان جي فتح بعد هڪ برهمڻ محمد پٽ
 قاسم کي هڪ قديم زماني جي راجا جي نالي هڪ
 حوض ۾ پوريل لڪل خزاني جو ڏس ڏنو. هن
 خزاني جي کوٽائي بعد چاليهه ڊيگيون سون جون
 مليون، جنهن جو وزن ۱۳ ۵-زار ۳ سؤ مڻ هيو.
 اهو سڄو خزانو ڊبل بندر ڏانهن روانو ڪيو ويو
 جتان جهازن ۾ بصره، کڻي ويا. بني اموي سلطنت
 کي سنڌ مان ۵۰ ڪروڙ روپيا ڦيرلٽ جو حصو
 مليو. ان زماني جي دستورن موجب سپاهين کي
 جيڪو مال هٿ آيو اهو جدا آهي. مير معصوم
 جي بقول: ”محمد پٽ قاسم شوال مهيني جي ابتدا
 ۾ خزانن، مال، شين ۽ قيدين جي لکپڙهه هڻي،
 اهي ٻن سون سوارن جي نظر-داريءَ ۾، قيس هي
 هٿان، ڊڪچ مڪران جي رستي دارالسلام ڏانهن
 موڪليا.“ *

۶- هر سال سنڌ مان ڏن ۽ جزبي (Tax) جي
 ذريعي لکها روپيا وٺڻ لڳا.

* تاريخ معصومي ص: ۷۲

۷- اروڙ ۾ جڏهن سنڌي ماڻهن ۽ مڊرن جي قتل عام کي شروع ڪيو ويو ته رائي لائي ۽ ڪيس چيو: ”هن ملڪ جا ماڻهو رازا آهن ۽ ڪي واپاري آهن. هي شهر سندن ڪري ئي آباد ۽ سر سبز آهي. سندن ڪمائي ۽ ڪيٽن ڪري خزانن ۾ مال موجود ٿو رهجي. جيڪڏهن ڪن قتل ڪيو ويو ته تنهن جو مال هليو ويندو.“

هن ٽڪري مان، ان وقت اروڙ جي زوال جي هڪ جهلڪ نظر اچي ٿي.

۸- راجا ڏاهر جي دور ۾ مذهبي آزادي ۽ لاهلڪه جا در ڪاٺيل هئا، هندن جا مندر، ٻڌن جا استوپا ۽ آشرمن، مسلمانن جون مسجدون، ڀارمين جا آتش ڪڏهه ۽ جهن ڌرم وارن جا مرڪز عام جام هئا. رواداريءَ جو اهو عالم هيو جو راجا جو سڳو پيءُ به ڌرم اختيار ڪري بکڻو ٿي ويو پر هن صوف رفاقتراض ته نه ورتو پر هتان هندس هر طرح جي مدد ڪندو رهيو توڙي جو پاڻ هندو ڌرم جو برهمڻ هو جيڪي مسلمانن مان جهان ڪتر ٿيندا آهن! راجا جي دور ۾ به گورنر به ڌرم جا هئا ۽ هڪ مسلمان عرب، محمد بهت علفي جو نالو هندس ڪري جي

هي پاسي تي اڪريل هوندو هوو! پر عربن سنڌ جي
اهڙي رواداري واري ماحول کي ريتي پهنجو سياسي،
ثقافتي ۽ اقتصادي غلبو قائم ڪيو. مير معصوم
بکريءَ جي لکڻي موجب

”فتح کان پوءِ قلعي ۾ گهڙڻ سان بت خانن
جي صحن ۾ محبر رکي، خطبو ۽ جمعي جي نماز
پڙهائون.“* هن ٽڪري مان عربن جي ان دعوا
جي پٺ وائڻي ٿي وڃي ٿي، جن جي دعوا موجب
عرب ٻين جي مذهب ۽ عبادت گاهن سان ڪٽونس
نه ڪندا هئا!

۹- عربن، سنڌ جي صلح پسند ۽ عدم تشدد جي
حامين رهاجن کي زهر ڪري ايترو ته هست همت
بنائي ڇڏيو جو سنڌ جي ڪيترن ئي سائنهن ۽
احساس ڪمري پيدا ٿي پئي. سنڌ واسين احساس
ڪمريءَ وچان، عربن جي رضامنديءَ خاطر،
اصل نسل بدلي، عرب نسل سان رشتو جوڙڻ
لڳا: بڻل طور ڪلهوڙا، عباسي سڏائڻ لڳا ۽ چنا،
راشدي چورائڻ لڳا. هنن سنڌي نالا، جيڪي وڻ
۽ ٽٽن جا هوندا هئا، عربي صفاتي نالا رکڻ شروع
ڪيا جهڙوڪ: ڏاڙهون، ڪرڙ، انب ۽ گلاب
مان بدلائي ڪريم بخش، محمد خان ۽ دوست محمد

رڪن شروع ڪيا. تاريخ جي مطالعي سان اهو
 ڪيئي واقعا ملن ٿا جو ظالم قومن ۽ قبايل جي ظلم
 کان بچي ڪري، مظلوم قومن ۽ قبايل پهچڻ
 اصل نالا ۽ ڏانهن، ڪم ۽ ڪارڻون بدلائي
 ڇڏيون آهن. مثال طور:- هانديون جي پوئين راج
 ڪوٺيا هورت جي مار جي وچ ۾ ڪانپوءِ برهمڻن جي
 ملڪ جو مالڪ بڻجي، تخت تي ويٺو. هن کي
 هانديون جي نسل مان جيڪو به شخص هٿ ٿي آيو
 ان کي قتل ڪرائي ٿي ڇڏيائون. تان جو باقي
 ڪي تمام ٿورڙا ڄڻا وڃي بچيا، جن به موت جي
 خوف کان بچي ڪري، پنهنجن ذاتين کي
 لڪائي ڇڏيو ۽ پنهنجا اصول ڪا ڏندا به بدلائي
 ڪيائين ۽ نانواڻي قسم جا ڏندا اختيار ڪيا.

سنڌ ۾ دراوڙن کي نيچ ڪرڻ کانپوءِ سندن
 شهرن ۽ قلعن کي آرين ٻاهيون ڏئي ڇڏيون
 هيون. موهن جي دڙي جي اندران جيڪي به هٿيار
 جا پون ٿيون ويون آهن تن ۾ ڪنهن نه ڪنهن
 هٿ تي ٻاهن لڳڻ جا آثار به ڏسجن ٿا. سنڌ
 ۾ ماهو معنيٰ خون يا ڪوس ڪرڻ کي چئبو آهي.
 انڪري موهن جي دڙي جي معنيٰ خون پيل جو
 دڙو (Mound of the killed) چئي سگهجي ٿو.
 شاهه نصيف به چيو آهي: ”جيڪي ماءُ مهن. سوئي راحت
 روح جي!“ آرين ان کانسواءِ دراوڙن جي فرجين کي
 به ناس ڪيو هيو ۽ ڪيترن کي نه پهچڻ جو داس يا

غلام نه وڌايو هئا. نه جن مان ڪي بعد ۾ خوف
۽ احساس ڪمٽري جي هٿا ٿيڻ جي ڪري نمودار
۾ ليکجن ۾ آيا.

ڪنهن به قوم سا ملڪ کي دائمي طور تي
سياسي ۽ اقتصادي ڦرلٽ هيٺ آڻڻ جي لاءِ ذهني
نسلط جو حربو استعمال ڪيو ويندو آهي ته جيئن
ملنوح قومن کڏهن به قومي خود داري حاصل
ڪري بيهڪيت مان جان چڏائي نه سگهن.

۱۰- عربن جي ڪاهه تائين پنجاب، هيستان (نيجروز)
سراوان (آرچوسا) جهالاوان (ڪوهمار) مڪران
(گهدروشا) دشت نديءَ تائين، اڀرندي ۾ اراولي
جبل تائين سمورا علائقا سنڌ مان لاڳو هوندا هئا ۽
سنڌ ديس جون ملڪي حدون اڀرندي ۾ جمنا ندي
تائين، اولهندي ۾ قنڌار ۽ هلمند نديءَ تائين،
اتر ۾ ڪشمير کان ۽ ڏکڻ ۾ سنڌي سمنڊ (عربي
سمنڊ) ۽ ڪنڀات جي نار تائين هونديون هيون. مگر
عربن جي فتح کانپوءِ سنڌ جا اهي سمورا مقدس
ڀاڱا آهستي آهستي ڪري علائقو ٿيندا ويا. ايتريقدر
حو هبارين جي دور ۾ عرب حاڪمن جي نااهلين جي
ڪري ملتان وارو ۽ گڏو پڻ سنڌ کان جدا ٿي ويو.
اهڙيءَ طرح عربن جي دؤر ۾ نه صرف سنڌ ڌرتيءَ
کي مالي طور تي لٽيو ۽ ڦريو ويو، مگر جاگرافيءَ
جي طور تي به لڪرا لڪرا ڪيو ويو ۽ هيٺ ٿي فقط
سنڌو نديءَ جو ڏاڍا ڪڍيون حصو سنڌ ۾ ٿي ٿو، جيڪو
حقيقت ۾ سنڌ ديس جو تمام ننڍڙو ڀاڱو آهي.

چنیس

ای نہ مارن ریت - جینن سیٹ متائن مون تی!
(شاه)

ٻي صدي هجري، سنڌ ۾ عربن جو زوال ٿي
 آئي ۽ ٻين صديءَ ۾ ته عربن جي حڪومت رڳو
 منصوره ۽ سنڌ جي آس پاس جي ڏکڻ ڏين رهي.
 سنڌ جا مختلف قبلا، ڌارين جي ڪمزورين سان
 وائڻو وٺي سنڌ جي جدا جدا حصن تي ننڍيون ننڍيون
 حڪمرانيون قائم ڪرڻ لڳا. سن ۹۸۱ع ۾ سنڌ
 تي بغداد جو اثر جهڪو ٿي ويو ۽ سلطان عبدالرشيد
 ٻٽڪ محمود (۴۷۱ - ۴۴۴ھ) جي زماني ۾ ٿرڙي
 جي آس پاس سومرن گڏجي، پنهنجي قبيلي جي
 هڪ سومر نالي شخص کي سنڌ جي گاديءَ جو
 وارث بنايو. اهڙيءَ طرح عربن کانپوءِ سنڌ ۾ پهرين
 سنڌي حڪومت جو پايو وڌو ويو.

سومرن جو اهڙو جرئت مڏانا قدم سنڌ جي
 خودمختيار حڪومت جي تاريخ ۾ سونهري باب
 جي حيثيت رکي ٿو.

ڌاري عرب حڪومتن جي ظلمن ۽ ستمن، ڏاڍ
 ۽ ڏهڪائڻ بعد سنڌ واسين پهريون ڀيرو پنهنجي
 تهذيب کي وڌايو. ڪنجهون ۽ ڪڙٽالون ڪنهن
 هو جمالو ۽ مهرچو ڳايو. سوسي ۽ سنڌو ٻيڙي
 سنڌي ماڻهو پنهنجي تهذيب ۽ تمدن کي دامن جي
 اڏام گهرائين ۾ منڍيءَ جي ٽڪ ڄيان ڪنهن ڦرندا
 رهيا. سنڌ جي هر گهر ۾ امن امان ۽ آزاديءَ جي

هرندڙ ڏهاڻن جو ته هڪڙي ڇهه ئي ڪوٽ هو ۽
 سنڌي ماڻھون وقت کي هوڻي ڏکي ۽ ڪاٺس اڳتي
 ۽ تمام گهڻو اڳتي نڪري حال ۾ اهڙو ٿي سگهن ٿي
 ويا جو چڻ اڳيان زمانا ته ڏاڏا ئي ڪو نه هئائون!
 سندن تڏهين سوچون ۽ شوخ حسيائن جي اڏاوت
 وارن جهان اڏائينديون رهيون.

حقيقت ۾ اوائلي سومرا اڳواڻ ۴ صدي هجري
 ۾ سنڌ جي ٻن مکيا رياستن منصوره ۽ ملتان جي
 عرب اميرن جا جدا جدا نشين ٿيا. سومرن جي
 پاڳ فقيرن جي روايتن موجب سومرن جو پهريون
 قبائلي سردار سنه ۴۲۱ء ۾ ٿيو. ان کانپوءِ ۴ صديءَ
 ۾ امير ساهو، مشهور سردار سامڻو، جنهنجي پٽ
 امير سومار جي نالي پٺيان پيا سومرا حڪمران مشهور
 ٿيا. هيٺين سنڌ ۾ سومرن جي طاقت جي بنياد جو
 سال ۴۴۸ ۾ ٺايل آهي. جڏهن سومرا ٿرڙي ۾ گڏ
 ٿيا ۽ پنهنجي حڪومت کي قائم ڪيائون.

ڏکڻ سنڌ، سومرن جي حڪومت ۾ گهڻو
 ٿڌو آزاد ٿي رهندي آهي. اتر سنڌ جي بکر ۽ جهوستان
 وارن حصن تي غزنوين، غورين ۽ خلجيز وغيره جي
 حڪومت جو قبضو رهيو آهي. اهي ڌاريا فاتح
 ٿي ۽ وڃ هر گهڻي کي به فتح ڪرڻ لاءِ ڪيترا

* موجوده تعلقي مالمي ۾ ٿري نظاماڻي.

پيرا سنڌ تي ڪاهون ڪندا رهيا پر هر ڀيري سومرن جي تدبير سبب ڪين ناڪامي آڏو آئي. جڏهن هندستان جو بادشاهه محمود غزنوي ۱۰۰۰ع ۾ سنڌ جي فتح جي خيال کان هتي پهتو ته مقامي قوم پرستن ساڻس جنگيون جوڙي عبرتناڪ ۽ شر انگيز شڪست جي ذريعي کيس هوڻي موٽائي ڇڏيو. اهڙيءَ طرح سنڌ جي سورھين سنڌ جي سرحدن جي رت ۽ ست سان حفاظت ڪئي.

شيخ برهان دين، دنيا جي وڏي سماج ابن بطوطا کي سومرن جي خاصيتن کان آگاهه ڪندي ٻڌايو هو ته: ”سنڌ ۾ توکي سامره (سومرا) ڦهلاو گڏيو جيڪو نه ڪنهن سان گڏ کائيندو آهي ۽ نه وري انجا ماڻهو ڪنهن ٻي قوم سان شادي ڪندا آهن.“ اهڙيءَ طرح سومرن پنهنجي اصل خالص سنڌي نسل کي بچائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو: ڇاڪاڻ ته تاريخ جي تسلسل ۾ سندن مرزمن کي ڦريو ويو هو، سندن تهذيب کي ڀنگلو بنايو هو، ثقافت کي بي گاهه ۽ بي مددگار ڇڏيو ويو هو، تمدن جون پيڻيون ڪڍيون هيون ۽ سندن نسل ۾ پليگ جي بيماري ڦهلائي ڇڏي هئي!

تاريخ شاهد آهي ته جڏهن به مظلوم قومن، ظالم قومن سان مٿيون مائٽيون ختم ڪيون آهن، سائن

دوستانا تعلقات منقطع ڪيا آهن. ۽ سندن هر غلط
 عمل کي غلطي تصور ڪيو آهي. ته ان ملڪ پنهنجي
 جي سرحدن کي سندن ٻيڙي نظر نٿي ڏئي
 ورتو آهي. جنهن ۱۷۹۳ع ۾ - راجا نين شهنشاهه
 انگلستان ۽ پنهنجي قاصد لارڊ موڪارٽي کي
 دوستانا تعلقات ٻڌا ڪرڻ جي لاءِ چين اسٽيو،
 ته چيني حاڪم چائڻ لسنگ ورائيو، ”اسان کي
 ڪنهن به ملڪ سان تعلق ٻڌا ڪرڻ جي ڪا به
 ضرورت ناهي. اسان جي ملڪ ۾ اسان جي ضرورت
 جي هر شيءِ موجود آهي. اسان هاڻ مڪتفي رهڻ
 گهرون ٿا ۽ پنهنجي انفراديت کي وڃاڻڻ نه ٿا
 گهرون!“ - هن جو جواب ۽ چين ۾ ڪوٽو رواج
 موڪارٽي کي ناڪام موٽڻ تي مجبور ڪيو ۽
 برطانيا چين تي قبضو ڪري نه سگهيو!

سنڌ جي هن اصولي سوسري خاندان ۱۵۱ع
 کان وٺي ٽي سؤ ورهيه حڪومت ڪئي. سندن
 گاديءَ جو هنڌ اڄوڪو قتل دڙو روپاهه * هوندو
 هيو.

سومرا هندو راجپوت هئا جنهن جي شاهدي

* بدین شهر کان ڏکڻ طرف ڪيڏڻ ڳوٺ جي
 ڀريان روپاهه جي قتل شهر جا ڪيتر آهن.

ڪهترن ئي .معتبر تاريخن مان ملي ٿي • هي
هندو پرمار راجپوت، اصل چندرونسي هئا ڇاڪاڻ
جو سومر ۽ سومر لفظ چندر ما جا پرماڻ آهن.
سومرا پرمارن جي ۳۵ ساکن مان هڪ ساک آهن.
پرمار معنيٰ ”پراڻا ماريڊڙ“ آهي. سومرن کي اصل
۾ سوم . راه به سڏيندا هئا. سوم جي هندي معنيٰ
چنڊ آهي - سومرن جي نالن ۾ به راه جو لفظ
گهڻي وقت تائين هلندو آيو جهڙوڪ: سنگهراه،
ڏونگراه، پونگر راه ۽ دودو راه وغيره.

• راجستان - هڪرمل ٿاڊ، سنڌ گزيٽيئر ص: ۱۷۹،
انتخاب تاريخ ط-اهري ص: ۱۴ ۽ ۲۲، بهمني
پريز ٻڌسي گزيٽيئر جلد ۷، سال ۱۸۸۰ع ص:
۹۹، هندي ٻولي جي تاريخ - پيرو مل ص: ۲۲۷،
قديم سنڌي - مرزا قليچ بيگ ص: ۴۱، سنڌ جو
گجراتي اتهاس - امير علي ڪريم بخش ص: ۲۲،
ڪاٺياواڙ - مرو سنگره ص: ۱۱۶، سنڌ ۽ ان جا
ماڻهو - اثبت ص: ۷۹، هوون راج ونساولي -
ويتا مونشي دهوي پرشاد ص: ۲۳، گجرات
جي تاريخ راس مالا - عبدالغني عبيدالله،
ڪيمبرج هسٽري آف انڊيا جلد: ۳

History of India Vol: 1 P: 484 - Sir Elloit,
Indus Delta Country - Major JR: HEIG
P: 73.

سنڌ جي سومري بادشاهه خفيف هڪ پنهنجي
 سومري راج مان ڏاڏي ٻولي ۽ ٻي لوهرن جي
 ڪڙم مان شادي ڪئي هئي. ٻي ذات مان شادي
 ڪرڻ سبب مٿس ڪجهه عوام ناراض ٿيڻ ٿيو هيو
 جنهن کي وڏي مشڪلات سان ماڻ ڪرايو
 هئائين. خفيف سومري کي لوهارن مان وڏو پٽ
 جنيسر ۽ سومري زال مان ننڍو پٽ دودورا ۽
 وڏي ڌيءَ هاگهل ٻائي ڄائي هئي.

سنڌ جي هن راجا پنهنجي ٽي حياتي ۾ پنهنجي
 پتن جون شاديون ڪرايون هيون ۽ ڌيءَ هاگهل
 ٻائي کي ائين ئي ويهاري ڇڏيو هئائين. ڇاڪاڻ
 ته سومرن ۾ اهو رواج پيل هيو ته بادشاهه پنهنجي
 جون ڌيئرون صرف پٽائين کي ڏيندا هئا ۽
 بدقسمتيءَ سان کيس ڪو به پائڻو ڪونه هيو.

خفيف سومري جي مماتي تي سنڌ جي عوام ۾
 ٻه ڏڙا پيدا ٿي پيا. هڪڙن جو چوڻ هو ته
 حڪومت جو وارث دودو سومرو ئي ڇاڪاڻ ته

• دودي جي ماءُ دلورا جي ڌيءَ هئي، جنهن
 سنڌ جي تاريخي ڪردار مورڙي مهر بحر کي
 مانگر مڇ جي مارڻ لاءِ ڪل ٺهرائي ڏني هئي.
 هڪ روايت موجب وڳو ڪوٽ به دلورا ئي
 دودي راه کي ڏنو هو.

هوئي اصلي سومرو ملل کانسواء وڌيڪ هوشيار ۽
لائق آهي. ٻين جو چوڻ هيو ته چنيسر ئي هيءَ
جي وڏي پٽ ملل جي حيثيت ۾ حڪومت ڪرڻ
جو حقدار آهي. ٻيگ جي سوال تي هيءَ شديد
چڪتاڻ وڌي وڃڻ تي ٻارڻ وزير صلاح ڏني ته
سنڌ جي تخت گاهه تي ٻاگهل ٻائي کي ويهاريو وڃي.
هيءَ صلاح ٻنهي ڌرين قبول ڪئي پر ٻاگهل ٻائي
چوائي موڪليو ته هوءَ وڏن پٽائرن جي هوندي
ٻيگ ٻڌڻ کي سٺو نه ٿي سمجهي. هن اهو به چوايو
ته ٻيگ چنيسر کي ئي ملل کڻي ڇاڪاڻ ته سنڌ جي
روايتن موجب هيءَ جو وڏو پٽ ئي تخت نشين
ٿيندو آهي. پوءِ ته سڄي سنڌي عوام، سندس
حڪم کي اکين تي رکيو ۽ چنيسر کي راج ۾ گهرائي
ٻيگ ٻڌڻ لاءِ چيو. چنيسر ٻيگ ٻڌڻ کان اڳ ماءُ
سان صلاح ڪرڻ کي لازمي ڄاتو، جنهن تي عوام
ٻيگ جي دودي راهه کي متفق طور تي تخت نشين
ڪيو ۽ چيو ته: ”چنيسر ماءُ جو مڃو آهي ۽ کائس
حڪومت ڪانه هليدي، پر هر ننڍي وڏي در پيش
مستلي تي هو زانا انگل ڪندو!“

چنيسر جي پر پٽ دودي کي ٻيگ ٻڌرائڻ تي
چنيسر ذاتي بيعزتي محسوس ڪري، دهليءَ جي حاڪم
علاول دين خلجيءَ ڏانهن ٿي ويو ۽ بادشاهه کي سنڌ

جي فتح جي ترغيب ڏيارن کانسواءِ ٻاگهل ٻاڙي جي
جي حسن جي تعريف ڪري پيڻ جي سنگ ڏيڻ
جي آڇ پڻ ڪيائين.

مشهور مؤرخ نظام دين بخشيءَ جي تحقيق موجب
خلجي، چنگيز خان جي نسل مان هيو جنهن ڪيترائي
سال حڪومت ڪئي هئي. هو آخري عمر ۾ ڪتي
گوري سان هميشه هميشه جي لاءِ موت جي نند
سمهي رهيو. سندس دور حڪومت ظلم ۽ ڏاڍ جو
خاص مثال هيو جنهن ۾ هو پنهنجن ۽ پراون کي ماري
مچائي، ڏينهن ڏينهن طاقت کي وڌائيندو رهيو هو.
جالور جي قلعي جي فتح کانپوءِ انسان جي نومسلم
مغلن کي بي درديءَ سان مارجي، سندن معصوم ٻارن
۽ بي ڏوهه هورتن کي بهاريدارن جي حوالي ڪري
حڪم ڪيو هئائين، ته ٽيچ ٻواڪ ٻارن کي سندن
مائرن جي مٿن تي ايستائين - ٿيندا رهن جو سين ڪپڙ
جي پوئين جيان پرزا پرزا ٿي نه وڃن! ۽ ان کانسواءِ
باقي مظلوم زالن کي اگهاڙو ڪري دهليءَ جي
بارار ۾ گشت ڪرائي غير مسلمانن جي ور چاڙهيو
هئائين!

مطلب ته علاول دين پهرين درجي جو ڪميٽو،
حريص، بدحڪردار، ظالم ۽ جنگجو بادشاهه هو. هو
ڪنهن به حسين ملڪ تي سندس نظر پوڻ بعد کيس

ٺٽاراج ڪرڻ ۽ ٿر جيترو به نه ڪمندو هو.
 حصن ۽ ورتون سندس وڏي ۽ وڏي ڪڙوري هونديون
 هيون، جنهن جي ڪري ڪيترن ئي نازڪ بدن ۽
 نازڪ انداز حسيسانن سان محل ۾ به هوندو هيس.
 سندس وڏي ۽ وڏي دل هڪ ”ڪافور“ نالي
 حبشي ڪڙري سان هوندي هئي. ان کان سواءِ هڪ
 ۴۴ جين هورت ”پدشي“ جي هاڪ پڌي هئائين
 جنهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ بي انتها جتن ڪيا هئائين،
 پر سندس پير کي به چهي نه سگهيو، نه لچار غم ۽
 غصي سان اوڙي پاڙي جا هنڌ نوسن لڳو. وٽر جو
 سنڌ جي غدار چيسر، اچي سندس سلام پري، ٻاگهل
 پاڻي جي حسن جي هاڪ ملائي ۽ سنڌو ديس تي
 قبضي ڪرڻ لاءِ لالچايو ته علاول دين سنڌ جي راجا
 دودي سومري کي خط لکي دهلي ۽ اچڻ جو حڪم
 ڪڍيو. دودي اهڙي حڪم کي پنهنجي غيرت،
 وطني قومي روايتن، عزت، ننگ ۽ ناموس جي نفی
 سمجهي دهلي وڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، جنهن
 تي علاول دين ڏسري دهليءَ جو تمام وڏو لشڪر تيار
 ڪري سالار خان جي ۴۵ سالاريءَ هيٺ موڪليو.
 دهليءَ جي لشڪر جيئن ئي سنڌ جون سرحدون
 اورانگهون ته سندن پهريون مقابلو هڪ هندو درويش
 وهرم پاهوڙ سان ٿيو. وهرم پاهوڙ جڏهن سنڌ جي

پاڪستان جي ٿر جي گهوڙن جون هٿيارون ۽ مٺي
ٿر جي شربت وڃان پهنن ۾ ۱۰۰ سو هٿيارون
مريدن سان گڏجي صرف ڏين ۽ ڪي ڪي مٺي
مساج ٿي مٿن وڃي ڪٽڻ ڪيو ۽ ڏاڍي ڪي
وڙهيدي ”هندو - مسلم اڻڪتا“ جو لازوال مثال
قائم ڪندي شهيد ٿي ويو.

تاريخ ۾ اڻڙا ڪئي مثال ملن ٿا ته سنڌ ڌرتي
مختلف مذهبن ۽ فڪرن جو سنگم اهو ڌرت ڪري
ڏيکاريو آهي ته سنڌ ئي دنيا جو اهو واحد ملڪ
آهي جتي مختلف مذهب، فلسفا ۽ نظريا ملڻ هڪ
مفيد مڪتب دنيا آهن. ٻڌ ڌرم، جين ڌرم، وڌ
ڌرم ۽ اسلام وغيره هڪ ئي وقت صرف ۽ صرف
سنڌ ۾ ئي آرام ۽ ڪون سان ڪم ڪيو آهي.
توڙي جو دنيا جي ڪنهن به ڪنڊ جو ساڳي مذهب
جي فرقن ۾ به اڻڙي اتصافي نه رهي آهي، حشر
بـرطانيا ۽ ٻين ملڪن ۾ ڀرو وڌيڪت ۽ روم
ڪٽولڪ وغيره جا مال مان ٿا بهي طرف سنڌو
ماڻھو جي قديم شهر موهن جي دڙي مان خبر پوي
ٿي ته دراوڙن کي ڪا به بعد ڪول ۽ سڀال ماڻھو
گڏ رهيا پيا هئا ۽ ٻنهي جي رهڻي ڪهڻي هڪ ئي
سان ٺهڻ ڪندڙ هئي ۽ موهن جي دڙي ۾ سڀ ماڻھو
گڏجي سنان ڪندا هئا. ان کان سواءِ ان وقت جا

ميشي سنڌي درياھ شام جا ۽ چاري ۽ وڌا وڌا
چڪاڻ تہ ورتہ ڏيرون جي پوڄا سنڌ ۾ ٺهائين ٿا
قديم رسائي (ڏن) ڄاڻي آهي.

دنيا جو اهو واحد ملڪ صرف سنڌ ئي آهي،
جتي هندو مسلم ۽ ٻين مذهبن جي خيالن جو حيرت
انگيز سنگم آهي. هندن وٽ ڏم اوتار (Dasa-Avatara)
صنف آهي. هن صنف جي حيران ڪندڙ ڳالهه اها
آهي تہ مسلمانن جي نبي حضرت محمد جي مٿي
حضرت علي کي هندو ڌرم ۾ وشو ۽ جو ڏهون اوتار
ظاهر ڪيو ويو آهي * ۽ اڏيري لال کي سنڌي
مسلمان شمع طاهر سنڌي زيارت ڪندا آهن راجا
ڏهر جي وقت ۾ سندس مڪي جي ٻي پاسي هڪ
مسلمان محمد علاقي جو نالو اڪريل هوندو هيو.
سنڌي مسلمان سڄي دنيا ۾ شاستر اڳواڻ شاهه عبادت جي
جاگيردارن ۽ ڌار تي ساراج جي سازشن هون ۽ عظيم
شهادت ٿي تہ هندو سنڌي ڊاڪٽر اهڙو صوفي ”جنگ
نامو“ لکيو ۽ ڪيترن ئي هندو - مسلم ڇڪوڻن
دڪانڌن تہ ها لکيا، اڄ تہ سنڌ جي مڙهي درگهن
جهڙو هڪ ۽ قادر لال شهباز، اڏيرو لال، شاهه
لطيف، ۽ چل سر، ست وغيره تي هندو ۽ مسلمان
سنڌي هڪ ئي اجتماع سان ايندا آهن، جيڪو

* سنڌي ادب جي ارتقا - انيميري شمل ص: ۱۹

مذهبي رواداريء جو ان مٿي مثال آهي. محمد
اسماعيل عرسالي لدا جي ” تعمير ريگستان “ ڪتاب
موجب ڪاٺڙ ۾ سنڌي مسلمانن، سندن جهڙي پوشاڪ
پهرڻ ٿا. مسلمان مرد اڄ ٽائين انگريز (ٻنيون)
پائيندا آهن. ۽ سندن ٻارن ۽ عورتن جي پوشاڪ
مارواڙين ۽ ڪڇين جهڙي هوندي آهي. هي سنڌي
هندو مسلمان ايترو ته هڪ ٻئي - ن رائجي ملجي ويا
آهن جو مسلمانن جا نالا به سندن جهڙا آهن!

هي طرف ڏسجي ته هنن هندو ۽ مسلمان سندن
کي پنهنجي ملڪي ملڪ سان بي پناهه محبت رهي
آهي. سندن سياست ۽ ثقافت کي نچ رکڻ کانپوءِ
سنڌ جي اقتصاديات جو به سخت اونو هئڻ هڪري
هڪ طرف سنڌي مسلمانن لاريءَ ۾ حج جو رواج
وڌو هي طرف هندو سندن سارڙو (ٿر پارڪر)
جي مهاديو جي مندر واري اونهي کوه ۾ مٿن جا
هڏا اڇلي چوڻ شروع ڪيو ته ” مڙدي جا هڏا
هن کوه ۾ اڇلائڻ سان چڻ گنگا ۾ وڌا ويا. “
مطلب ته هنن پنهنجن مذهبن جي ٽهرڻن جهڙوڪ
عربستان ۽ هندستان جا مرڪز به سنڌ ۾ رکي ملڪي
اقتصاديات کي هڪ طرف بچايو ۽ هي طرف پنهنجي
مخصوص ثقافت کي اڳتي وڌايو.

جڏهن دهليءَ جي فوج سنڌ جي سرحدن تي بلغار

ڪندي اندر گهري آئي ٿي. ڌار ٿي لشڪر سان سنڌ
 جو ڏيڏو ۽ ٻينگر بنگر ۽ سنگر سفارتي نمائندا ٿي
 ڪراچي ۾ ڪرڻ لاءِ آيا، پر ڌار ٿي لشڪر ۽ ٻين
 الاڳامي قدونن جي ڪابه پرواهه نه ڪندي، کوسي شهيد
 ڪرائي ڇڏيو.

دهلي لشڪر سنڌ تي ٻن پاسن، بکر ۽ ننگر پارڪر
 کان ڪاهي آيو. سنگر پارڪر واري فوج جو
 ماذوره ۽ بکر واري حصي جو محمد خان هٿان،
 محمد شاه ۽ عمر بيگ اڳواڻي ڪري رهيا هئا.
 دشمنن جو اهو اڻاهه لشڪر، سنڌ جي فدار چنيسر
 جي اڳواڻيءَ ۾ روها ۽ مري ۽ ڏاهن اتر ۽ اوڀر
 پاسن کان وڌي رهيو هو. غلام جي هن لشڪر
 سنڌ جي گاديءَ تي ڪاهي صلح جي لاءِ هن شرط
 کي رکيو:

(الف) دهليءَ جي بادشاهه علاول دين جي لاءِ،
 سنڌ جي بادشاهه دودي راءِ جي پٽ ٻاگهل هائي جو
 سڱ خراج طور ڏنو وڃي.

(ب) سنڌ جو حاڪم چنيسر سومري کسي مڃيو
 وڃي.

سنڌ جي راجا، سمورن قبائلي سردارن جي ڪابيني
 کي گهراڻي صلاح مصلحت ڪئي، جن پڪراهه سان
 اهي ٻئي شرط سنڌ جي آزادي، پنهنجي نالوس ۽

ٺٻڌا-ن جي روايتن جي سخت خلاف سمجهي رد
 ڪري ڇڏيا ۽ جنگ جي تياري شروع ڪري ڏني
 ڇاڪاڻ ته ۱۱۵۰ع - ۱۲۵۰ع ڌاري سومرن ۽
 گجرن جي لسٽاين ۾ هڪ سومري حاڪم گجرن
 کي سنگ ڏيڻو ڪيو ته سومرن جي غيرت اهو
 گوارا نه ڪيو هيو. ان کانسواءِ ولي عهد شهزادي
 ڏولڪر راه پڻ مخالفت ڪئي هئي، جنهن تي
 ”سومرا- گجر ٺاهه“ ٺٽي پيو هو. هن ٺاهه ٺٽن
 شرط گجر، سومرن تي ڪاهي آيا. ان وقت ڏولڪر
 راه جو وڏو ڀاءُ دودو ڪاوڙجي دلوراھ جي
 درٻار ۾ رهيو هو. کسي گجرن جي حملي خلاف
 مدد لاءِ پيغام موڪليو ويو ته ڇهائين: ”جي هيتا
 ٿيا آهيو ته - منهن ڪوٺي، هانهيءَ جو سنگ ڏئي،
 ڪٿي صلح ڪريو!“ پر ان تي پيغام ڇڏي چيو:
 جڙ نه کڻن ڪمگرن - راو نه ڪمڀين ويڻ

هي گولي ويندي گجربن - ته به چوندا دودي پيڻ!
 دودي کي ان ڳالهه تي غيرت اچي وئي، ۽ موليٰ
 اچي گجرن سان ڏاڍي بهادريءَ سان وڙهيو،
 هڪ چارڻ فقير چيو آهي:

ٻن سڀني ڏنهن - ڏني نه ڏولڪر راه
 ان ڏنهن آڏو ٺٽي - ڏنهن ڏئي ڪاهه!
 دهليءَ لشڪر سان سنڌ جي ڪاهه جنگ جو فيصلو

ڪيو ته دودي - موري - امر - ڪوٽ ۽ اهي سوين
۽ ٻيئر ٿي مدد لاءِ ڇواريو ۽ گڏيل رٿا ٺاهي ، ۱۴۰
راجاڻي ڪل جي عورتن سميت ٻين جو سمورو

• امر ڪوٽ ، عمر سومري نه پر کانئس سوين
سال اڳ اومره سومري ٻڌايو هيو . (وقائع
راجستان - از حڪيم نجم الدين ص : ۴۸-۵۲)
امر ڪوٽ کي انگري عمر ڪوٽ ڪري سڏڻ
بلڪل غلط آهي ڇاڪاڻ ته سنڌ جي لوڪ گيتن
۾ به ” ڪوٽ نه امر ڪوٽ ، ٻيون سڀ
ڪوٽيون ” وغيره جا ڪيئي مثال ملن ٿا ۽
اڄ به ٿرپار ڪر جا اصل رهاسڪو راجستاني ۽
مارواڙي امر ڪوٽ سڏن ٿا ، ان کانسواءِ
امر ڪوٽ جو نالو تاريخ فرشتا اڙدو ترجمو ،
پاڳو ۲ ، اڪبر ناما جلد ۱ ، ص : ۴-۵-۱۴ ،
ذات اللغات ص : ۵۰۸ ، تاريخ هند - شمس العلماء
مولوي ذڪاءُ الله جلد ۵ ، ص : ۷ ، درٻار
اڪبري - شمس العلماء محمد حسين آزاد ، قديم
سنڌ ۽ انجا مشهور شهر ۽ ماڻهو - مرزا قليچ
بيگ ص : ۵ ، ابوالفضل ۽ فيضي - حڪيم فتح
محمد موهائي ص : ۱۹ ، آئينا اڪبري انگريزي
ترجمو - گيلڊون ص : ۱۱۱ ، اڪبر بادشاهه جو
جهون چرتر - ٻاٻو بنڪم چندر لاهڙي ڪجراتي

ڪتاب ڪڇ جي حاڪم ۽ امير اڙي وٽ نام طور
 موڪليو. حالانڪ ڪڇ جي هن حاڪم سان سوڍرن
 بادشاهن جي ناتاهي هوندي هئي. هي طرف مڪمل
 جنگي تيارين سميت سنڌي لشڪر جنگي سردار ساھڙ
 سلطان جي هٿ هيٺ روانو ڪيو. جيڪو دشمن
 سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. سنڌ جي اڙيل پکڙيل
 بنان هٿيارن جي ۵ هزار فوج، دهليءَ جي ۲۰ هزار
 چونڊيل ۽ هٿيار بند فوج سان مقابلو ڪندي تباهه
 ٿي وئي ۽ روپاهه وٽ راجا دودورا، هاڻو سوڍو،
 پير جوڌو، ۽ پونگر کان سواءِ ڪٿي ناميارا سورمهه
 سرڌڙي سرها ٿي ويا.

ڄام ابڙو جيڪو ڪڇ جي وڏي پاڻي جو
 حڪمران هيو ۽ جنگ ۾ ڪڏهن به نه هارائڻ جي
 ڪري ”اجيت اڙنگ“ جي لقب سان نوازيل هيو،
 آيل سامن کي موٽائي دهليءَ لشڪر کي ڏيڻ کان
 انڪار ڪري ڇڏيو. پورن پنجن هفتن جي ويڙهه
 بعد رياست جا ڪڇي بهادر ۽ سنڌ جا سورمهه ڄام
 اڙي ۽ سندس هٿ مٿ مانجهي هي هٿ هٿ

ترجمو ص: ۳۸، روح رهاڻ - ڊاڪٽر هوتچند
 گر بخشائي ص: ۴۶، سوڍن صاحبي - پيرو مل
 ص: ۱۶، عمر ڪوٽ جو اتهاس - تيج سنگ
 سولنگي وغيره ۾ به ملي ٿو.

وڙهندي شهيد ٿي ويا. جڏهن سڀ غيرت ۽ وطن جي
 سوال تان وار جي ويا تڏهن سنڌ جون سموريون
 غيرتمند سموريون، ڪڇي راجپوتائين سان گڏجي باه
 ۽ سڙي ستيون بڻجي، ”جوهر“ ڪيو هر وهرين جي
 ور چڙهن کان نابري واري ا

سنڌ جي غدار چنيسر پنهنجي ذاتي خد ۽ انا کي
 تسڪين ڏيڻ جي لاءِ سنڌي قوم کي ايترو ته تباھ
 ڪرايو جو سنڌي قوم اڃا تائين اها ليٽ نه ڀري
 سگهي آهي. هن ان سنڌ ڌرتيءَ کي ڌارين هٿان
 ڌاراج ڪرايو جيڪا ڪرڻ ارض جي پهرين عظيم
 مملڪت آهي. جنهن جي لاءِ ڪن عربن ليکڪن
 جهڙو ڪو به سبحت المر جان ۽ ٻين ڪتابن ۾ لکيو
 آهي ته: ”حضرت آدم ۽ بيبي حوا سنڌ جي آمري
 واري حصي ۾ پيدا ٿيا هئا.“ ان حصي مان پراڻي
 پٿر جي زماني جا قديم ترين آثار به ڳولي لڌا
 اٿائون. پر ٿوري پنڊت چون ٿا ته سنڌ هماليه کان
 به وڌيڪ پراچين آهي. يعني ته جڏهن هند پاڻي هٽ
 هو ۽ دکن جنهن کي گونڊستان سڏين ٿا، آفريڪا
 سان متصل هو ۽ اسان جي سنڌ ڪهر ٿر جي زهر آب
 جبل ۽ اراولي جي وچ ۾ هڪ اولهي قسم جي نار
 مثل هئي، تڏهن به سنڌ ۽ سنڌو موجود هئي!
 جنهن لاءِ رڱ ويد جو پهريون ترجمو ڪندڙ

مونڪس، سولر لکيو: ”مان سنڌ نه ڏٺي آهي پر منهن جي
 جسٽس ۽ رڪنن ۾ خون جي بدران سڌو ۽ حو ڀاڻي
 وهي رهيو آهي!“ جنهن لاءِ ايران جي هڪ درباري
 شاعر چيو: ”ساقی! مون کي شراب موهن جي ڌڙي
 جي مٿيءَ مان ٺاهيل ڀاڻي ۾ ڏي. ڪاش! اها مٿي
 منهن جي وڌڙن جي هجي.“ جنهن سنڌ ۾ ۸ صديءَ
 جو جڳ مشهور شخص مطيع پٽ عباس گهڻو آيو ته
 هتان جي آب هوا ۽ ماحول کيس ايترو ته پسند آيو
 جو پنهنجي مربيءَ مان گڏ ڪئي مال سنڌ ۾ رهي
 پيو، سنڌ ۾ رهائش وقت، مستيءَ ۾ اچي پنهنجي
 جي پريتما روقا کي لکيائين ”اي روقا! مان تون سنڌ
 سنڌ جا ڪهڙا حل ڪريان؟ تنهن جي ۽ منهن جي
 وچ ۾ ته وڏو ڊگهو پنڌ آهي. ڪاش! تون هن سنڌ
 کي ڏسي سگهين!“

چنيسر، انهيءَ قديم ۽ اهميت واري ملڪ جي
 شان ۽ شوقت کي وڏو ڏک رسرايو. و جنهن جي
 عظمت جي بلند مٿاڻن جي پاڇي هيٺان، دنيا جون
 تهذيبون احرار لڳيون. هن ان سنڌ کي غلام ڪرايو
 جنهن جي نالي کي پوتر سمجهي آريا جڳت ۾
 روشن، سندس مارا جا ڪيٽ وڌن جهڙن مقدس
 ڪرڻن ۾ داخل ڪيا.

چنيسر انهيءَ سنڌ کي پاڻمال ڪرايو جنهن ۾ دنيا

جو پهريون ڪتاب تصنيف ٿيو . دنيا جي جهوني
گرنٽ رگ ويد کي عيسوي سن کان ويهه صديون
اڳ جو چيو وڃي ٿو .

مولانا ازاد بلگرامي پنهنجي ڪتاب ”غزلاں-
هند“ ۾ شيخ علي رومي ۽ جو هڪڙو فقر و ڪتاب
”محافرت الاوائل و مسامت الاواخر“ تان نقل
ڪيو آهي ته : سڀ کان پهريئين جنهن سر زمين تي
ڪتاب تصنيف ڪيا ويا ۽ جتان حڪمت جا چشما
نڪتا، اهو سنڌ آهي .

برهمڻي دور ۾ سنڌ اندر تعليمي ادارا يا مڪتب
نه هئا، پر مدرن ۾ ڪتاب رکيل هوندا هئا،
جي سمي پاترين کي پڙهي پڌڻيندا هئا . سنڌ جي
برهمڻ آباد جي نو وڏن مدرن ۾ ٻن ڪتابن جو
وجود نظر اچي ٿو . نگر ڪوٽ جي بتخاني مان
فوروز شاهه تغلق کي ۱۳۰۰ ناياب ڪتاب هئا، لڳا
جن مان ڪيترن جو سلطان ترجمو به ڪرايو . عرب
حڪومتن جي زماني ۾ به هي ملڪ علم ۽ عالمن
جو مرڪز هيو . هڪڙن اليگزينڊر هملٽن جي بيان
موجب سنڌ جي صرف هڪ شهر ۾ مختلف علمن ۽
فنن جا اٽڪل ۴۰۰ ڪاليج هئا . ان مان اندازو
لڳائي سگهجي ٿو ته اسڪول ۽ پرائمري مڪتب
جا سنڌ جي شهرن ۽ ٻين ڳوٺن ۾ ڪيتري نه ڪثرت

سان هوندا !! ۽ ان زماني ۾ حڪومتي قار وڌي پنهنجي
تي علم جي اشاعت ٿيندي هوندي !

عماسي حڪومت جي دور ۾ خاص طرح مامون
رشيد جي وقت ۾ جيڪي علمي ۽ فني = ب
سنسڪرت مان ترجمو ٿيا، سي گهڻو ڪري سنڌ
جي گورنرن جي معرفت ۽ سنڌ جي درسگاهن مان
نڪتل عالمن جي مدد سان ٿيا. حسابي علم ۽ ٻيا
علم، عربن کي سنڌين - يڪاري، جنهن جي ڪري
حسابي علم کي عربيءَ ۾ چوندا ٿي آهن ”علم
هندسيا.“ براهمني لپي يا ديوناگري آڻيو، فيشن
لوڪن، يورپ ۾ ڦهلائي، جيڪي اصل ۾ سنڌو
ماتر جا واپاري هوندا هئا. *

چنيسر، انهن سنڌين کي غلاميءَ جي غار ۾
اچي ڇڏيو. جن جي لاءِ قاضي صائيد اندلسر ۽
جهڙي مهان ليکڪ، لکيو ”حڪومت عدل ۽
سياست ۾ سنڌي بي نظير آهن، اهي علممند، عزت
جا پڪا، ۽ بلند خيالن وارا آهن. هو اچي رنگ
وارن توڙي ڪاري رنگ وارن قومون ۾ فضيلت
رکن ٿا. نجومين جي راه آهي ته اُڙر حل ۽ عطارد،
سنڌ جي طبعي حالتن تي حڪمراني ڪن ٿا. ان ڪري

Sirmonier William's Sanskrit - English
Dictionary*

آزرحل جي ڪري هتي ها رهاڪو سانوري رنگ
 ڄا آهن. عطار د جي ڪري حندن عقل ۾ صفائي
 آهي ۽ زحل جي ڪري حندن ذهن ۾ علمي لطافت
 پيدا ٿئي ٿي. ••

هن ان حندن کي ڪرسيءَ خاطر قتل ڪرايو
 جن جي لاءِ حضرت محمد ص حديث معراج ۾
 حضرت موسيٰ جي قد بت جي تشبيح ٿي سان ڏني
 آهي. بخاري شريف ۾ آهي ته: ”موسيٰ ڪٿي
 رنگو ۽ قداور هو، جن نه هو جتن (حندن)
 مان هو!“

خلجي دور جون خرابيون:-

- ۱- سنڌ برصغير جو اهو واحد ملڪ هو، جتي
 عام راه جي آڌار تي حڪومت چونڊبي هئي. هن
 عوامي حڪومت جو سڀئي فرد احترام ڪندا هئا.
 خلجي حڪومت سنڌ جي سياست ۾ مداخلت ڪري
 هتان جي قومي آزادي، خود مختاري ۽ خود
 داريءَ کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.
- ۲- ڏکڻ اوڀر سنڌ ۽ سنڌ - ڪڇ جا سرحدي
 ڀاڱا سومرن جي حڪومت جي اثر ۽ طاقت
 جو مرڪز بنيا جنهن جي ڪري انهيءَ مرڪزي
 ايراضيءَ ۾ سنڌي ٻولي پکڙجي وئي. اوائلي ۽

وچين دور ۾ سومرن جي طاقت جو رخ ڪڇ ،
 ڪاٺياواڙ ۽ ڪڇرات وارن سرحدن طرف رهيو .
 انهيءَ ڪري ڪڇ طرف پڻ سومرن ، سن ۽ سنڌ
 جي ٻين قبيلن جون بستيون قائم ٿيون ۽ ڪڇ ۾
 سنڌي ٻولي خوب ڦهلجي وئي . پر خلجين جي حملي
 سبب سنڌي ٻولي ۽ ادب جي ترقيءَ ۾ ڪافي
 رڪاوٽون پيون ۽ اهي مجمند ٿي ويون .

۳- خلجين هڪ اهڙي دور جو خاتمو آندو جنهن
 دور ملتان جي غوث بهاول دين ذڪريا ، پاڪ
 پٽن جي بابا شيخ فرید دين ، مسعود گج شڪر ،
 اچ جي سيد جلال سرخ بخاري ، سيوهڻ جي قلندر
 شهباز ۽ ٻين ٻين جهڙن درويشن جي ذريعي سنڌي
 ماڻهن جي اخلاقي ۽ روحاني تربيت ڪئي هئي .

۴- خلجين سنڌ جون ڪيتريون ئي بستيون تباھ
 ڪيون جنهن ڪري سنڌي ماڻهن جو ته متي ۽
 معاشي نقصان ٿيو .

۵- خلجين، سنڌ جا هزارها نوجوان شهيد ڪري
 سنڌين کي افليت ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي .

۶- سومرن جي صاحبي ۾ ٿر جو ڊيلٽا (Delta)
 وارو ڀاڱو آباد هو . مثال طور : سومرن جو
 پهريون تخت گاه ٿري پراڻ جي اولهندي ڪپ

ٽي هيو، يعني انهن ڏسهن ۾ به پراڻ موجود هيو.
 پراڻ جي اولهه ڏي واري شاخ ۾ ڪڻ ڪاٺيو هيو. سون جي
 سردارن گنگرو واه تي نئون شهر تعمير ڪرايو
 هو. گنگرو واه، ريڻ جي شاخ هيو ۽ ريڻ ڪڇ
 ۾ ڇوڙ ڪندو هيو. هنن ڏينهن ۾ ڇاچڪان جو
 حصو ڏيڻو ڪيو. گهڻو آباد هيو. پر سون جي
 حڪومت بعد اهڙيون سموريون تعميري رٿائون
 ختم ٿي ويون.

قاضي قادن

حييف تنهن ڪي هوءَ - وطن جن وسار هئا
(شاهه)

ڄام نظام دين سمی جي وقت ۾ سنڌ جي
 حڪومت اتر طرف بهاولپور تائين ۽ الهندي طرف
 سبي ۽ تائين پکڙجي چڪي هئي. سندس دور ۾
 امن امان هئڻ جي ڪري ملڪ تمام وڏي ترقي
 ڪئي. سندس دور ترقي ۽ تمدن جو دور هو،
 جنهن ۾ ڪمي گهٽ ٻڌا ويا، علم کي پکيڙيو
 ويو، هنر کي زور وٺرايو ويو، قومي روايتن
 ۽ دستورن کي قائم رکيو ويو. ان وقت سنڌ جو
 وڻ وڻ نظاري جي دعوت هو، هر طرف رنگا
 رنگي واهن ۽ وڻن نينهن جا نشا هئي ڇاڙهيا، هر
 حاوڪ ۽ ڪاڪ جي ٿڌاڻ هئي، دلين جا لڪل
 ڏيئا اکين ۾ ٻرڻ لڳا ٿي ۽ ماضيءَ جي گذريل
 لمحن جون رنگينون ڏسڻ ۾ آيون ٿي! انوقت جي
 سنڌ کي ڏسڻ جي ڪنهن کي مجال هئي؟ جنهن
 جي سونهن چاند وڪي ۽ جيان ڇڪندي هئي،
 جنهن مهر جي بزار کي به شڪست ڏئي هر جوانيءَ
 کي زليخا جو روپ ڏنو هيو.

انهن ڏينهن ۾ بابر بادشاهه مهر قند کان نڪري
 اچي ڪابل ۾ دبرو دمايو هيو. شاهيڪ ارغون
 ڪائمس ٻڃي ڪنهن به ملڪ وسائڻ جي ٿڌ ۾ لڳل
 هيو. هن پنهنجي پيءُ مرزا حاطان محمد کي وڏو
 لشڪر ڏئي، سنڌ کي لٽڻ ۽ ڦرڻ لاءِ روانو ڪيو.

مرزا سلطان، آگره، چانڊڪا، مند بجاھ، ماڇمن جي
 حڪوت ۾ خوب لڳ ڦر ڪئي. اها خبر ٻوڻ شرط
 سنڌ جي حاڪم ڄام نندي نواب دولهه دريا خان
 جي هٿ هٿ وڌو لشڪر سندس مدافعت جي لاءِ
 موڪليو. وڏي ويڙهاند کان پوءِ ارغونن لشڪر
 ٻاڄ کاڌي ۽ سلطان محمود کي موقعي تي ئي
 اقتدار ڏنو ۽ جيسين سنڌ جو عظيم بادشاهه ڄام
 نظام دين جيترو رهيو، تيسين ڪنهن به ارغون کي
 هٿ وٺڻ جي همت به ڪانه ٿي!

تاريخ جي تسلسل ۾ سنڌي قوم جي اهڙي
 بهادريءَ جا نشان ڇٽا ڏسڻ ۾ اچي رهيا آهن.
 يسوع مسيح کان اڌڪل ۱۵۰۰ ورهيه اڳ آريا
 قوم اڀرندي طرف قدم وڌائي وڃي گنگا تائين
 پهتي ۽ هن گنگا تائين پهچندي ئي پنهنجي قبضي
 ڪيل حڪومت کي ”آريا ورت“ جو خطاب ڏنو.
 هيءُ هڪ اهڙو طوفاني انقلاب هيو جو لفظ ’سنڌو‘
 ڳاڙهي هندستاني جيان مٽجي وڃڻ جو خطرو هيو.
 هر سنڌ واسي ته ڪنهن به مٽيءَ مان جوڙيل هئا.
 هنن نئين خطاب کي نه مڃيو ۽ ڪڏهن به سنڌو
 کي ’آريا ورت‘ نه سڏيو. هنن ڄاتو هئي ته جيئن مصر جي
 مصري شاداڻي نيل درياھ جي ڪري آهي تيئن سنڌ
 جي سولهن ’سنڌو‘ جي ڪري آهي جو منجهانئس

شهر رڳ جيان وڃي رهيو هو. هيءُ عظيم شان
 درٻار تبت جي الهيءَ جا بلاو پاڻي کان نڪتو آهي
 جنهن کي 'ڪيلاس' ڪوٺيو وڃي ٿو ۽ جو
 سنسڪرت جي ديو باني ۾ 'جنت' جي خطاب مان
 باد ڪيو ويو آهي. اهو ئي سبب آهي جو رڳ
 ويد ۾ آرين، سنڌي دراوڙن کي "دسيوس"
 يعني دئونس، رهن ۽ ڏاڙهل سڏي باد ڪيو آهي.
 پر اهي ۽ اهڙا ٻيا ڪيئي لقب سنڌ جي غيرت مند
 عوام جي دليري جي هام ڀرين ٿا. تاريخ جي
 لکلي موجب اهي سنڌي ئي هئا جن مهسو ٻوٽا
 جي وڏي راڻي سميرا مٿي کي ڏهل ترين شڪست
 ڏئي پڇاڻي ڪڍيو ۽ هن وري ملڪ ڏي ميري اک
 کڻي نه ڏني.

سنڌين جي هر "سنڌ" ۾ اهڙي بغاوت ڏني پري
 وئي هئي. ڇو ته هي دنيا جا اهي واحد سورما هئا
 جن ڪڏهن به ڪنهن به عظيم کان مات کائي حانت
 اختيار نه ڪئي هئي. سندن بهادري داستان اڄ به
 تاريخ جي ورقن تي افسانن جيان ٿڙها پکڙيا پيا آهن.
 جڏهن ڪورون ۽ پانڊن وچ ۾ هندستان جي حڪومت
 خاطر ڪرو ڪشمير جي تاريخي ميدان ۾ ويڙهه
 لڳي، انهيءَ زماني ۾ سنڌ ۾ ڪڇ، ڪاٺياواڙ
 جا حصا ۽ ملتان جون سرحدون به آيل هيون،

سنڌ جو حاڪم جئٽر ڪشمير جي وادي تائين
 لنگهه ڪيائين، پشاور ۽ پنجاب جي اندرئين پاڻي تي
 به حڪومت ڪندو هو. مهاڀارت جي هيءَ عظيم
 ويڙهه پورا ۱۸ ڏينهن هلي جنهن ۾ آتشي تير ۽
 زبوءَ دست مڳڌر استعمال ڪيا ويا. ناقابل تسخير
 سنڌي لشڪر پنهنجي حربي مان ڪو نرين لاه
 ڏاڍو زور سان وڙهيو ۽ پانڊن جي وڏي بهادر
 'ارجن' جو پٽ 'اڀيمنو' مار جي ويو. ڪرشن
 مهراج مهي ڪري ورتو ته سنڌين جي لشڪر ۽ سندن
 مهندار راجا جئٽر جي طاقت ناقابل تسخير هئڻ
 سبب پانڊن جي شڪست لازمي آهي، تڏهن پير
 کي ڪن ۾ چيائين ته 'راجا جئٽر کي مقابلي لاءِ
 لاهڪاري مڇ لٽي تائين قابو ڪندو ره. ۽ جڏهن
 اوندهه ٿي تڏهن سندس پهرن ۾ تلوار هڻي قتل
 ڪري ڇڏج. 'پهرئين ڪهڙ ۽ راجا جئٽر
 کي زخمي ڪري ڪرشن پڳواڻ جي سازش هيٺ
 قتل ڪري ڇڏيو. توڙي جو ان وقت جنگي قانون
 موجب گوڏن هڻڻ ڏکڻ هئڻ گهربو هو.

تاريخ ۾ سنڌي سورمن شايد پهريون ڀيرو
 ڪنهن غنيمت کان اهڙي ناانصافي ۽ سازش هيٺ

* راجا جئٽر جو جهنڊو وراهه (بدوئر)
 وارو هيو.

شڪست کاڌي، پر جڏهن کين اهڙي غير اخلاقي
۽ قانوني حرڪت جي سڏ هئي ته هڪ غور
سنڌي پنهنجي مورچي راجا جي هلاو خطار
سري ڪرڻن کي اڪيلو شڪار تي ڏسي قتل
ڪري ڇڏيو!

هڏو تاريخ ۾ سڀ کان اول هن ملڪ جو پتو
رامائيل مان ملي ٿو، جنهن تي اسوا هتي حڪومت
ڪندو هو. نگر جي علائقي مان فڪل ٿاڻي جي
تختي ۽ موجب، جوڪا هڪ سنڌ آهي، مها راجا
جنمي جيانبي جيڪو هتساپور جو راجا ۽ پانڊن جي
نسل مان هو، اسوا هتي کي قتل ڪراڏي ڇڏيو.
اهو واقعو يسوع مسيح کان ۲۹۹۰ ورهه اڳ جو
آهي. هن مان ثابت ٿيو ته انهن ڏينهن ۾ سنڌ جو
حاکم اسوا هتي ايترو ته زبردست هيو جو کيس
مغلوب ۽ قتل ڪرڻ ۽ پانڊو گهراڻي جا راجا
پنهنجو فخر محسوس ڪندا هئا ۽ فتحمندي ۽ کي
پنهنجي لقبن وصفن ۾ داخل ڪندا هئا!

سنڌ جي حڪومت تي جڏهن ردال تخت ڏئي
ئي ويو ته ان وقت هڪ حسين چوڪري سان
سندس پاڻ رڪماريس ٺيڪه ڪيو. برڪماريس
جڏهن پنهنجي هڪنوار سان گڏجي محل ۾ داخل
ٿيو ته پاڻس هن حسينا تي اڪن چڪن ڏي ٻيو ۽

پاء کي ڪڍي ڪپس سهڻن سوڌو پاڻ وٽ رهايو -
گهرو ويڙهه سبب هڪ غميهه ۾ اچي ڪٽڪيو ۽
نا انهن ڦي ۽ مان فائدو وٺڻ خاطر چيائين :

” اها مهجڻين چوڪري منهن جي حوالي ڪريو
۽ باقي سردارن جي لاءِ پنهنجن سردارن جون
ننگريون به ڏيو ! “

برڪماريس باوجود ذاتي اختلافن جي به پاڻيو
ته سندن قومي عزت خطري ۾ آهي ان ڪري
اچي دشمن پاء مان مليو ۽ کيس هڪ صلاح ڏني
چيو ته :

” مون کي ۽ ٻين سنڌي چوڪرين کي
چوڪريون بڻائي خوب هار سهنگار ڪرائي سندن
حوالي ڪريو - “

برڪماريس ۽ ٻيا سنڌي ڄڻوڌا زانا وٽس
پهري اچي غير جي ڏولين ۾ پهتا . جڏهن ڌارئي
لشڪر سڀني رسمن کان پوءِ رات جو کين خلوت
۾ آندو ته هن سنڌي سورمن و جهه وٺي پاڻ سان
آندل چرين و سڀي کين قتل ڪيو ۽ غير حواس
به شخص سڀي سلامت جان بچائي نه سگهيو ! مطلب
ته سنڌي ماڻهو باوجود جنڊي هٿ جي ملڪ ۽
ملت مٿان ڪمھلي مهل اچڻ تي هڪ ئي ڌارين کي
چٽيءَ جو ڪور باد ڏياري ڇڏيو آهي .

سڪندر اعظم جڏهن منجهي دنيا کي فتح ڪندو،
 لهندو ۽ ڦرندو سنڌ جي سرحد ۾ اچي پهتو تڏهن
 سنڌي ماڻهن نهايت ئي حورمائيءَ سان مقابلو ڪيو.
 سنڌي ماڻهن ڪمان جو هڪ چيڙو زمين ۾ کوڙي
 ٻيو چيڙو هڪ هٿ ۾ جهلي، گوڏا ڀڄي وڌي ۽
 سگهه سان تير ملائي شروع ڪيا پر اڇتو زوردار
 مينهن پوڻ جي ڪري سندن ڪمان جو چيڙو زمين
 ۾ نه کڻي سگهڻ جي ڪري سنڌين جي فتح، شڪست
 ۾ بدلجي وئي. پر تنهن هوندي به قلعي بند ٿي
 ويهي رهيا. سڪندر اعظم ڏاکڻين رکڻ جو حڪم
 ڏئي هڪدم پنهنجي ساٿن سان قلعي تي چڙهڻ
 لڳو ته ملتان جي حاڪم ٻيهر تير اندازيءَ جو حڪم
 ڏنو. سنڌي تير اندازن اهڙا ته تڪا تير دنيا جو
 سڪندر اعظم هو عزيز ترين ساٿي اهرساس اڻ
 مري ويو ۽ هڪ ٻيو گز جيڏو تير اچي سڪندر
 جي منهن ۾ لڳو ۽ هيءُ تير اهڙو ته مضبوط ۽
 تيز هيو جو سندس لوهه جي زرهه کي به ٽڪي
 اندر ڇڏي ويو. يوناني لشڪر سڪندر کي سڀ
 تي ڪٽي تنبو ۾ آيو جتي حڪيم ٿوماس سندس
 منهن مان تير نه ڪڍيو پر سنڌين جي تيرن جا
 زخم ڪي ڀرڻ وارا هئا جلد ئي سڪندر اعظم
 يونان موٽڻ جو حڪم ڏنو ۽ دنيا کي فتح ڪرڻ

هو خواب اڏورو ڇڏي جهڻن ئي دحلا نديءَ
جي ڪماري تي قدم مهر بابل وٽ پهتو ته
هڏڪي ڏنائون ا

ڪائس پوءِ سڪندر اعظم جو قابل اعتماد سپهه
سالار سلهو هڪس عيسوي سن ۳۰۵ سال اڳ
سنڌ ۽ پنجاب تي ڪاهه هڻي پر هار کائي واپس
وريو. بڌڪتر يا جي بادشاهه مينندر سنڌ ۽ ڪاٺياواڙ
فتح ڪيو ۽ هر جلد ئي پشيمانتر ڪيوس شڪست
ڏني ۽ ٻين راجائن کي به جهتي اڻو
ميٽه ٻڌيو.

سنڌين جي سورهيا ئي ۽ سرويچي ۽ جا اهي
داستان اتي به ختم نه ٿيا. خيال جي آزادي جي
ڏهاڻن کي روشن ڪرڻ جي لاءِ، سنڌ واهين جي
سيني ۾ فڪر جون شعلون ٻارڻ جي لاءِ، کيس
زندگي ۽ جي حسن ۽ جمال کان آگاهه ڪرڻ جي
لاءِ، اخلاق ۽ ڪردار جي نشوونما ڪرڻ جي لاءِ
قيد ۽ بند جون مصيبتون منهن، پنهنجو ريتور
وهابو ۽ مٿي ۽ کي معبود ڄاڻي، ان تي سڀ ڪجهه
نچاور ڪري ڇڏيو.

سڪندر اعظم جو هم عمر راجا ڪمند جڏهن
سنڌ تي حڪومت ڪري رهيو هو ته سندس زماني
۾ سنڌ جي سرحدن اندر ايران جي بادشاهه بهمن

حملو ڪيو ۽ سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن تي قبضو
 ٿي آتشڪدھ ٺهرايا. مگر راجا ڪمند بهن جي مدد
 سامهه جي هٿ هيٺ تمام وڏو لشڪر موڪلي،
 ايراني کي لوڏي ڪڍيو ۽ سندس ٺهرايل آتشڪدن
 کي به ٻهرائي ڇڏيو.

عيسوي سن کان ۱۲۰ سال اڳ يونانين ٻيهر
 حملا شروع ڪيا پر کين مقامي ستين لوڪن بچائي
 ڇڏيو. پجرو بد واري زماني کان وٺي ٻيچال،
 ڪاليا ڪڇ (قوج) ۽ راج ڪندا هئا. هنن ڪڇهه
 عرصي کان پوءِ سنڌ جي ستن حاڪمن کي پنهن
 جو ڏن پورو ڪيو پر سنڌ جي حڪومت حوڻ
 واهون ٻوڏ ۽ ٻين شين لوڪن جي هٿن
 ۾ ٿي رهيون!

اهو صحيح آهي ته عربن سنڌ کي فتح ڪيو هو
 پر اها به حقيقت آهي ته عرب سامراج، هتي هڪ
 رات به سک جي سمهي نه سگهيو! سنڌ وامي هڪڙي
 جي پٺيان لڳاتار حملا ڪندا رهندا هئا. هنن راجا
 ڏاهر جي سڳي پٽ ”ٻائي“ ۽ شهزادي ”جئم شينهن“
 جي حڪردگي ۽ هيٺ ڪئي مهينا جنگ جو ٿي
 رکي! راجا ڏاهر جي زال، راڻي لاڙي ۽ سندس
 پٽ جئم شينهن مختلف آبادين ۾ وڃي گوريلا جنگ
 جي ذريعي تباهي ڇڏيندا هئا ته جيئن عرب لشڪر

کي کاڌو ۽ خوراڪ نه ملي سگهي. ه. راجا تانا
 جو راجا ۽ سنڌين جي فوج سان برعمن آباد ۽ سنڌ
 جي گادي اروڙ جي قلعي تي هڪ دفعو ٻيهر قبضو
 ڪري ورتو. محمد پٽ قاسم جي موٽي وڃڻ بعد
 جيڪي به سنڌي ڪائنس فوجي شڪست کائي،
 سنڌي هوڏي ٿڙي پڪڙ جي ويها هئا، سي ٻيئي
 گڏهي موٽي آيا ۽ پنهنجن جن پنهنجن پاڻن تي ٻيهر
 قبضو ڪري ويهي رهيا. سيوستان جي حاڪم
 راجا چند رام پڻ بغاوت ڪئي ۽ عرب سلطنت
 پاران مقرر ٿيل سنڌ جي حاڪم معبد پٽ خليل کي
 انتظام نه سڻائي سگهڻ جي ڪري معطل ڪيو ويو
 ۽ روح پٽ حاتم کي مقرر ڪيو ويو. سندس
 زماني ۾ سنڌ جي ڪيترن وري بغاوت جو جهنڊو
 جهولايو. روح کين دٻائي نه سگهيو ته عرب
 مرڪز پاران بسطام پٽ عمرو کي مقرر ڪيو ۽
 جڏهن بسطام به هيءُ مسلح قومي تحرڪ ڪڇلي
 نه سگهيو ته عرب دنيا جي خليفي پاران کيس به
 معزول ڪيو ويو.

انهيءَ نموني پورا ۱۲ سال حاڪم بدليا
 هر ٻي جو سڀ ناڪام ۽ نااهل ثابت ٿيا. ميدن ۽
 جاڻن جي اها شورش عمران پٽ موسيٰ جي وقت

۾ به چاري رهي جيسين جنيد جي وقت ۾ شهزادي
چئ - شينهن کي گرفتار ڪري، پاء موڏو قتل
نه ڪيو ويو ۽ هر آزاديءَ جي اڃ، رت وهائڻ
سان ڪانه لهي، دهاڻن سان ڪانه ٿي دٻجي ۽ هيسائڻ
سان هيسجي نه ٿي - اها ناخ حقيقت سنڌ واهين ٿي
ثابت ڪري ڏيکاري.

سنڌ جي سرحد ڪيرج جي راڄا بغاوت هڪڙي ۽
جنيد کان پوءِ تعمير سنڌ جو حاڪم ٿيو ته کيس
پنهن جي قتل جو ايترو ته پتو ٿيو جو سنڌ ڇڏي
پڇي ويو. ڪاٺڻس پوءِ حڪم عربن پاران گورنر
مقرر ٿيو پر سنڌي باغين جي سرڪو به ڪندي
ميدان ۾ مار جي ويو.

سنڌ واهي ٿي سو سالن تائين نسلن پٺيان نسلن جي
عربن حاڪمن سان مسلسل چوڻون ڪاٺيندا آيا ۽
آخر سومر نالي هڪ سنڌي کي راڄ گڏي ٿي ويهارڻ
۾ ڪامياب ٿي ويا.

سنڌين جي بهادريءَ تي اڄرڻ ڪاٺي خود عربيءَ
جي هڪ شاعر ”همان“ چيو آهي ته:

”جي هاڻيءَ جو ڪنهن هنڌ ساج سان مقابلو ٿي
وڃي ته ساج ان جي ڪچي ۽ هڏيون پڇي وجهندو.“
ياد رکڻ ڪچي ته ساججا سنڌ جو هڪ قبيلو هيو.
هو ايترا ته مضبوط هئا جو حضرت علي جي وقت ۾

بصره هي پيٽل مال جي حفاظت لاءِ سيا جي قديمي
جا . ۴ فرد رکيل هرندا هئا .

سنڌ جي عربي حاڪم غسان جي دور حڪومت
۾ ڪنهن ع-ربي سردار هڪ سنڌي غلام رکيو
هيو . هڪ ڏينهن ان سردار ڏٺو ته سندس زال
ان غلام سان همبستر ٿيل آهي . ان ڪري ڪاوڙ
۾ اچي عربي سردار هن غلام کي پڪڙي خصي
ڪري ڇڏيو . سنڌي غلام جڏهن علاج
معالجي کانپوءِ سڌو ٿيو ته هڪ ڏينهن ان حاڪمي
عربي مالڪ جي هن پٽ کي گهٽاري ڪوٺي تي
وٺي ويو ۽ اتان رڙ ڪري سردار کي ڇڏائين
ته جيڪڏهن تون هاڻ کي خصي نه ڪندين ته
پنهني ٻارڙن کي ڪوٺي تان ڪيرايو ويندو! عربي
سردار کيس گهٽيون ٿي آڙيون ۽ نيزاريون ڪيون،
لوپ ۽ لالچون ڏنيون پر جڏهن هڪ به ڪانه هليس
تڏهن سردار مجبور ٿي چاقون سان پنهنجو ٻارڙ
کي خصي ڪري ڇڏيو . جڏهن هن سنڌي غلام
پنهن جو انتقام ورتو تڏهن عربي سردار جي پنهي
ڇوڪرن کي به ڪوٺي تان اڇلائي ماري ڇڏيائين .
ماڻهن کيس پڪڙي انتهائي عذاب ڏئي ماري
ڇڏيو پر سندس انتقام جرئت ۽ هوشيارِي
جو اهو نتيجو نڪتو جو جن به عربن وٽ سنڌي

مالهو غلام هوندا هئا، تن چيني سنڌي نوڪرن کي شهر مان ڦهڪالي ڏئي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو ۽ هي حڪم جاري ڪيو ته ڪو به شخص، ڪين هاڻ وٽ ملام نه رکي. اهڙي طرح عربي سردارن جي غلامن مان سنڌي مالهو نڪري ويا ۽ ان ڏينهن هي مثال مشهور ٿي ويو ته :

”ماليڪ سنڌ هرگز مملوڪي را مالڪ نه ڪرند.“

سلطان محمود غزنوي کي سنڌ ملڪ جي ويجهڙائي جي جات ڦهلي جي مائهن ڏاڍو تنگ ڪيو هو تنهن ڪري هو خاص ڪري جائن سان درياھي لڙائي لڙڻ لاءِ روانو ٿيو. جات اهڙي لڙائي لاءِ تيار نه هئا تنهن هوندي به ۴ هزار بهڙيون آڻي سخت لڙائي ڪئي ۽ ڪوتراڻي وطن تان وارجي ويا.

سومرن جي دور ۾ سنڌي مالهو هندستان جي تمام وڏي سلطنت جي حاڪم علاول دين خلجيءَ سان مقابلو ڪندي مارجي ويا پر ڪڏهن به پنهنجي ملڪي داخلي سياست ۾ ڪنهن غور جي مداخلت پسند نه ڪئي. هن جنگ ۾ ڪيترن ئي سنڌي باڙڪن کانسواءِ هندستان جي لشڪر کي جهڪو سنڌ جي سرحد ۾ پهريون معرڪو وڙهڻو پيو اهو سنڌ جي ۵۰۰ موالين سان ويڙهه هئي. جنهن ۾ ويرم

هاهوڙ پنهن جي مريدن سان گڏجي ڏنڊا کڻي
وڙهندو رهيو. حقيقت ۾ سنڌ جا اهي موالهي
هڪ قسم جا قوم پرست هئا جيڪي بعد ۾ شاه
عنايت جي سرڪردگيءَ ۾ قومپرستي ۽ ساميवादيت
لاءِ پنهن جن وارين ۽ ڌارين دشمنن سان جنگ
۾ مصروف عمل رهيا.

هندستان جي تمام وڏي شهنشاهيت جي آڏو
هڪ ننڍڙي قوم انوقت به اڻ مڃڻ کان انڪار
ڪيو هو جڏهن شهنشاهه محمد تغلق مٿس حملو
ڪيو هو ۽ آخر شهنشاهه فيروز شاه پنهن جي وزير
اعظم خان. جهان کي اڪيلائيءَ ۾ گهرائي ڇڏيو:
”هي ٿئي (سنڌ) جا ماڻهو ڪهڙا آهن؟ آخر هي
ڪهڙي قسم جا جوڌا آهن ۽ سندن وڙهن جو
ڍنگ آخر ڪهڙو آهي جو حضرت خداڻڪان مغفور
(شهنشاهه محمد تغلق) سندن مٿس ٽي حملي آور
ٿيا ۽ شهنشاهه مرحوم پاڻ سندن ملڪ ۾ پهچي
کين زهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پر هي ماڻهو
مرحوم جي مقابلي لاءِ صفون ٻڌي بيهي رهيا ۽
حضرت جي تعهدي قبول ٿي نه ڪيائون“

شهنشاهه محمد تغلق هن دنيا مان اهاڻي هڪ
حسرت دل ۾ کڻي ويو ته هو سنڌ کي ماري
مڃائي نه سگهيو، تڏهن شهنشاهه فيروز شاه پاڻ

سمن جي دور ۾ قنڌار جون فوجون ۽ چڙ و چڙ
گروھ وقت بوقت سنڌ تي حملا ڪري مال ماري،
ماڻهو قتل ڪري، دولت لٽي، ڦري ويندا هئا.
جهن جي ڪري عام چوڻي ٿي وئي ته:

”جڏهن ڪڏهن سنڌڙي نوڪي قنڌارئون جوڳو!“

انوقت سنڌ جي چانڊيا قبيلي هر نموني سان پئي
ٽڪر کاڌا جن مان زنو بيمگ ارغونن سان
ٽڪر ٽارين جو هڪ مشهور واقعو آهي. غيرتمند
چانڊيا قبيلي جي هڪ هزار فوجوانن، ۵۰۰ ڪاٺ
جي پيٽين ۾ ويهي، ڪستوري کڻي، پنهنجي سردار
سرمحل جي سپهه سالاريءَ هيٺ، واپاريءَ جو روپ
وٺي، قنڌار تي چڙهائيءَ جو رخ رکيو ته دشمن
پٺاڻن جي مڃڻ کان بچي، دشمن جي وچ ۾
پهچي، حملو ڪري سندن اصل قوت کي ريزه
ريزه ڪن. ۽ جڏهن هي چانڊيا قبيلي جا هڪ هزار
ارڏا، اڙپنگ ڪستوريءَ جي روپ ۾ وڃي دشمن جي
مرڪز ۾ پهتا ته رات جو هڪ ئي محل پيٽين سان
ٽڪري اچي ڪهنڪ قنڌار ۾ ماتم مچايائون.
تڏهن وڃي افغانن کي خبر پئي ته هي ڪستوريءَ جا
واپاري نه پر اصل فوجي هئا!

سنڌ جي تاريخ ۾ منظم طور تي سنڌ جو لشڪر ڄام
نندي جي وقت ۾ دولهه دريا خان جي قيادت ۾ شاه

ٻيگ ارغون جي لشڪر مان سنڌ کان ٻاهر ٻلاچستان
جي سرحدن اندر وڃي ويڙهه هڻي ۽ حملي
۾ شاهه ٻيگ جو ڀاءُ محمد ٻيگ مارجي ويو ۽ ارغون
کي شڪست ملي .

مغلن جي دور ۾ چانڊيا ، نومڙيا ، اڏڙ ۽ سميجا
سنڌ جا اهي باهيا قبلا هئا جن هڪ رات به کين سک
جي سمهڻ نه ڏني .

ميرن جي دور حڪومت ۾ سنڌ جي وزير اعظم
نواب ولي محمد خان لغاري اهڙي ته همت هلي جو
بهاولپور ۽ افغانستان جي نئين بادشاهه ، شاهه
شجاع الملڪ طرفان سنڌ مان هٽ چراند کڻي پنجو
اچي ويو ۽ نواب آف بهاولپور کي ڪنهن به شورش
ڪرڻ جي ضمانت لاءِ پنهنجي شهزادي رحيم يار
خان کي سرگرمال طور حيدرآباد موڪليو
ٻيو ۽ شاهه شجاع شڪار پور مان ننگري ديوه
غازي خان جي رستي واپس افغانستان هليو ويو .

امرڪوٽ جيڪو ان وقت جوڌپور جي
راجا جي قبضي ۾ هو ، کي وري واپس وٺڻ لاءِ
نواب ولي محمد خان ۽ خيرپور جي گولو شاهه پنهنجن
لشڪرن سميت اچي عمرڪوٽ کي گهرو هڻيو ۽
قلعي کي مختلف هنڌان سرنگهون هڻائي بارود
مان اڏائي ڇڏيو . آخرڪار قلعو فتح ڪري سنڌ
مان شامل ڪيو ويو .

سر چارلس نپئر ۱۸۴۲ ع ۾ ۵۰-رن ۾ گهرو
 البلف ڏسي چوئون عهد نامو مو هائيو جهن موجب
 ڪراچي، ٿٿو ۽ بکر هميشه جي لاءِ انگريزن جي هٿ
 ۾ رکن، ڪي جي هڪ پاسي راڻي وڪٽوريا جي
 مهر هئڻ، سنڌ ۾ انگريزن جي واپار تان ٽيڪس
 معاف ڪرڻ ۽ سنڌ و ندي جي ٻنهي ڪنن تي
 هڪ سئو والن جي زمين انگريزن کي ملڻ جو
 فيصلو ڪيل هيو. هن عهد نامي تي مير نصير
 خان لاچار ٿي صحيح ڪئي. پر سنڌين بغاوت ڪري
 موجر آئوٽرام جي چانوڻي تي ڪام هڻي ۽ آئوٽرام
 مشڪل سان جان بچائي، سرچارلس نپئر وٽ
 وڃي نڪتو!

جڏهن سنڌ جي مکيا شهر ملتان جي حڪومت
 شيخ يوسف (متولي شيخ بهاء الدين ذڪريا) جي
 هٿ ۾ آئي تڏهن لانگهام قوم جي سردار راه
 -هره کيس حڪومت ڇڏائڻ گهري. ان خيال
 کان شيخ يوسف ڏي پوڄام موڪليائين ته،

”جڏهن اسين وڏڙن کان وٺي اوهانجي سلسلي جا
 معتقد ۽ مريد آهيون تڏهن اهو ئي بهتر آهي ته اسان
 جي لانگهام قبيلي تي مهر جو هٿ رکو.“ ۽ پوءِ
 پنهنجي هڪ ڌيءَ جو سڱ به ڏنائين. راه -هره
 ڏيءَ سان ملاقات ڪرڻ جي بهاني وقت به وقت

وڃي جيڪو مٿي رازن کان واقفيت حاصل ڪندو
 هيو. پر شيخ يوسف به کيس ملتان شهر ۾ سڃاڻ
 ڪرڻ نه ڏيندو هيو. ۽ شهر کان ٻاهر نيمو ۽
 خيمازن ڪرائيندو هوس. هڪ دفعي راءِ شهر ۾
 پنهنجي سڃي قبيلي کي سان ڪري ملتان آيو ۽
 شيخ يوسف کي پيغام موڪليو ته مان هن دفعي
 قبيلي سان آيو آهيان انڪري پنهن جن عنيدت مندن کي
 ديدار ڪرايو. ان کانپوءِ راءِ شهر ۾ خفي طور تي
 چيلي کي ڪهي سندس رت جا ڪلاس پيئي ڏي ۽
 سان ملاقات ڪرڻ جي بهاني ويو ۽ اتي ڪافي رت
 جون گرڙيون ڪيائين ۽ تڙپندي تڙپندي شيخ آڏو
 خواهش ظاهر ڪيائين ته کيس وصيعت ڪرڻي آهي
 انڪري سندس قبيلي جي ٻين عزيزن جو پيشن کي
 گهرايو وڃي. راءِ شهر جي هوڙي خراب
 حالت کي ڏسي شيخ يوسف لانگهه قسمل کي شهر ۾
 گهرايو. جڏهن راءِ شهر ڏٺو ته سندس ڪافي
 ماڻهو قلعي ۾ اندر پهچي ويا آهن تڏهن شيخ يوسف
 جي خلاوت گاهه تي قبضو ڪري ورتائين ۽ کيس
 ملڪ ٺهڪالي ڏيئي ملتان فتح ڪري ورتائين
 ۽ پاڻ قطب دين جو لقب اختيار ڪيائين.

جنوري ۱۸۴۳ع ڌاري سر چارلس نپئر،

مير علي . مراد کي خبر پور هي گدي تي ويهاري
 حيدرآباد طرف چڙهائي شروع ڪئي ڇاڪاڻ ته
 مير رستم خان ۽ سندس رفيقن حيدرآبادي . مرن
 وٽ پنهنجو ورتي هئي . حيدرآباد ۾ . مرن ٻاراڻ خسرو
 بيگ ۽ هڪ ٻيو چٽو سر چارلس نيپئر ڏانهن جنگ
 جي خطري کي ٿارڻ لاءِ روانا ڪيا ويا هو نيپئر کي
 ڀرين جي شهر وٽ گڏيا ۽ ملاقات دوران نيپئر سان
 خسرو تڪو منو ٿيو ۽ کيس چيائين ” نيپئر صاحب
 سنڌ ڪو حاو ناهي جو آسان ۽ سان کائي ويندين “
 ڪجهه وقت کان پوءِ جڏهن سنڌ فتح ٿي وئي ته
 نيپئر بازار سان حاو گهرائي ڏاڪون ۽ ڍڪي هڪ
 خاص ماڻهو هٿان خسرو بيگ ڏي موڪلو جوڪو
 ميرن سان گڏ نظر بند هو . نيپئر اهو به چوايو ته :
 ” مون حاو کاڌو آهي پر توڏي به ڪجهه موڪليان
 ٿو . “ خسرو بيگ موڪليل حاو کڻي هڪ ڪتي
 جي آڏو ڦٽو ڪيو ۽ نيپئر کي چوائي موڪليائين ته :
 ” جو حاو جهنگ جو مرڪ هو تنهن کي پهچي ويو
 ۽ ان کائي ڇڏيو ، باقي جنهن حلوي جو ڀرين ۾
 مون ذڪر ڪيو هو تنهن مان مراد سڏين جي دلين
 تي حڪومت ۽ سندن محبت جي حاصلات هئي .
 لڳن اها چيز توکي هڪڙهن به نصيب نه ٿيندي . “
 انگريزن ۽ حيدرآباد سرڪار جي وچ ۾ بهرون

لڪر مائٽي ۾ نه پر شڪارپور ۾ ٿيو هو. انگريزن
 ٻين جي چاڙهي مبر علي مراد جي ووج هٿان
 حيدرآباد فوج کي شڪارپور مان بي حدن ڪرڻ
 لاءِ مهم شروع ڪئي پر جهنگلي، اٿلي ڪن اهڙي
 سيڪت ڏني جو خود انگريزن جا اڻڄاتل خارج ڪيا
 ويا. انگريزن سنڌ فتح ڪرڻ پري ڪي به شمار
 عهدا ۽ لالچون آڇيون پر هن چيو ته:

”مرحون مرحون پر ڀڄ نه ڇڏسون.“

نواب ولي محمد جو پٽ نواب احمد خان انگريزن
 جو سخت دشمن هو. هو پهريون شخص هو جنهن
 پيش قدمي ڪري انگريزن جي رڙيلپسي تي حملو
 ڪيو ۽ انهيءَ اڏي کي تباہ ڪري ڇڏيو. مياڻي
 جي شڪست بعد به پيش نه ٻڌو رهيو، جڏهن
 سنڌي دلي ۽ ڪونهيري واري ويڙهن ۾ وڙهيون.
 اتر سنڌ ۾ وڃي فوجون گڏ ڪري هجاب ٿاڻين مدد
 حاصل ڪرڻ لاءِ هليو ويو جنهن ڪري انگريزن ڪي به
 به شمار تحفا آڇيا، اهلچي موڪلي، ڪي به بار بار
 موٽائڻ تي زور ڀريو ۽ جڏهن مائوس ٿي نواب سنڌ
 واپس آيو ته هو لکها روپين جي دولت ۽ جاگير
 وٺڻ بجاءِ مطالبو ڪيائين.

”سنڌي قيدن کي آزاد ڪريو.“

پير صيغت الله شاهه هاڳاري جي منظر

”حر جماعت“ ۱۸۹۶ع ۾ وجود ۾ آئي. حر جماعت
 سانگهڙ جي مشهور ڀند ”مڪي“ کي پنهنجو
 مرڪز بڻائي حڪومت آزاد حڪومت بڻائڻ جو
 اعلان ڪيو جنهن جو بادشاهه بچو خاصخيلي، وزير
 پورو وسان، ڪوٽول خميسو وسان ۽ مير منشي
 قتلوقاضي مقرر ٿيا. باقي ۸ جڳا ميمبر طور کنيا
 ويا. مصري گهاو، ڀلو گهاو، سومار گهاو، عثمان
 هنگورو، راڻو وسان، ٽنگڙو چانگ، گلو موچي ۽
 عيسو ڏاهري، آزاديءَ جي انهن ڀروانن ۽ سندن
 ساٿين مڪي ڏنڊ جي ۲۰ هزار چورس ميلن جي ايراضيءَ
 ۾ آزاد حڪومت ٺاهي انگريز حڪمرانن جي رٿائن
 ۾ رولو وجهي ڇڏيو.

سندن معابلي لاءِ پهرين جولاءِ سانگهه مڪي ڀاتڻ
 وئي آيو پر گلو موچيءَ جي ٻولائين بهرحال ٻڌي
 جي مٿي ۾ گوليءَ جو شڪار ٿي ويو. بعد ۾
 هزارن جي تعداد ۾ انگريز فوجن مڪيءَ کي گهيرو.
 هيءُ جن جو ڪمانڊر اسٽيل هيو ۽ مددگار ضلعي
 جو ڊي. سي. لاهو ڪش. هيءُ هنن مسلسل ۲ سال
 عوام تي ڪم ڪيا پر مجاهدن جي ميدان ۾ هڪ
 انچ به داخل ٿي نه سگهيا. اهو قصو اڄ تائين جاري.
 رهيو جيستون سندن سالار اعظم پهر پاڳاري گرفتار.
 ٿي کين پٺيان موڪليو ته ”پاڳي حڪمرانن کي هٿ
 ٿيو يا ورنه شهيد ٿيو.“

سنڌين جي دليريءَ جي اها انتها هئي جو صبح
 جو ٻي هاڳاري کي تخت دار تي چڙهڻو هو ۽ ان
 رات هڪ انگريز آفيسر ساڻس شطرنج راند کيڏڻ ويٺو
 ته کيس هڪ راند به ڏئي نه سگهيو!

سنڌ جي هنن عظيم سورن ”حر ن“ تي ڪمي
 ڪمي ظلم ڪيا ويا ۽ لکين هٿرادو جيلن ۾ سمورن
 خاندانن سميت قيد ڪيو ويو. ايتريقدر جو حر ن
 جي اسپيشل ڪمشنر لمبرڪ هڪ ڀيري ڪانفرنس
 کي حيدرآباد ۾ ۲۰ اپريل ۱۹۴۶ع تي خطاب ڪندي
 ٻڌايو ته نوابشاھ، ڪپري، ميرپور خاص، پٿوري،
 منجهوري، جروار، شهدادپور ۽ جهول جي اٺن لوڙهن
 ۾ ۲۵۰۰ حر ڪٽنب رهن ٿا.

هند سنڌ کي آزاد ڪرائڻ جي مساع هندو هند
 جي تمام وڏي سگهاري تحريڪ ”آزاد هند فوج“
 ۾ سنڌي ماڻهو به هوندا هئا ۽ وڏن عهدن تي به.
 فائز هوندا هئا. ۱۷ اپريل ۱۹۴۶ع تي آزاد هند
 فوج جو ميمبر نارائڻ داس منسڪاڻي ملتان ڪيمپ
 جيل مان آزاد ٿي ڪراچيءَ ۾ پهتو. آزاد هند فوج
 جو هي پهريون سنڌي ميمبر هو ۽ ايم ٽي - ۵ ڪٽنب
 جو ڪمانڊر هو.

سمن جا مکيه قبيلو آگاهي وقت کان وٺي سنڌ
 جي وچولي ايراضيءَ ۾ رهندڙ هئا. ۸ هدي عيسوي

جي شروعات ۾ محمد ٻٽ ٽاسر جي فتح وقت
 "ساوندي سهر" يعني سمن جي ساوڙي سمن جو
 مڪيا مرڪز هئو. ۶۰۰ ورهه کن پوءِ ۱۴ صدي
 عيسوي جي وچ ڌاري سمن جي طاقت جو عروج
 ڄام انڙ سان ٿيو جنهن پهرين سمن تي قبضو
 ڪيو هو. ڄام انڙ يعني طور تي سمن جي انڙ
 برادريءَ جو سردار هو ۽ سمن جي نسب نامي
 مان معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ برادريءَ جو سردار
 هو ۽ سمن جي نسب نامي مان معلوم ٿئي ٿو ته
 انهيءَ برادريءَ ۾ ڪم از ڪم ۵ مڪيا قبيلن انڙ،
 ڏاهري، مائند، ساريا ۽ ڪيريا شامل هئا. سمن
 جي حڪومت ختم ٿيڻ بعد هن اهي قبيلن ڪافي
 طاقتور هئا ۽ ارغون، ترخان ۽ مغلن جي علائقي
 گورنرن، سپهه سالارن ۽ فوجين سان سندن مقابلا
 ۽ معاهداتيا. ڇاڪاڻ ته تاريخ مظهر شاهجهاني
 موجب جڏهن ڌارئي حڪومت جون فوجون زور
 سان کين مطمع ڪري نه سگهون ته سندن معاهدو
 ڪري امن امان قائم رکيائون.

راه گهراڻي جي حڪومت اڪمل ۴ صدي کان

• موجوده سمن ساوڙي واري ايراضي، جيڪا
 تعلقي نوابشاهه ۾ آهي.

شروع ٿي ۽ ۷ صدي جي شروعات ۾، ٽن قوتن
 رهي. انهن ۳۰۰ ورهين ۾ سنڌ ۾ ڪيترائي
 ذريعي سنڌ ۾ سياسي مرڪز ٺهيا جو ڪيترائي
 ٻه ٽي ڪيو. راه گهراڻو سنڌ جي سمن جي خاندان
 مان هو. راه چنگل، راه جيهڙو ۽ ٻيا سڌو، راه
 مهسين هن گهراڻي جا نالي وارا حاڪم هئا. ايران
 سان سياسي ۽ سماجي ناتن سببان هن گهراڻي جي
 سردارن ۾ ڄام (ڄام) (ڄم) جي لقب جو
 رواج هو.

سنڌ جي هن اصلوڪي گهراڻي جا ڪيترائي
 قبيلو دنيا جي مختلف ملڪن ۾ وڃي آباد ٿيا آهن.
 سائيريا يا فن لينڊ ۾ هن وقت جيڪي سموئڊس
 (SAMOYEDAS) آهن سي به اصل ۾ سماڊو
 آهن. يعني هي سما راجپوت آهن جيڪي اصل ۾
 بادو ونسي (جادو ونسي) ڪل سان آهن. سنڌ ۾
 سومرن کان پوءِ هن سمن راج ڪيو. ٻي به سما
 راجپوت هئا ۽ ان ساڳي جادو ونسي ڪل مان
 هئا. خود گرفتار ڪوٽ جو حاڪم راءِ ڏياچ
 به سنڌ (ننگر ٺٽي) جي چوڙا سما راجپوتن مان

• سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ - ڊاڪٽر

نبي بخش بلوچ ص ۲-۳۱

TOD'S RAJASTAN VOL: 1, P: 68

هو تنهن ڪري تمام اڻڄاتل در ايس جادو (جادو ۽ سحر)
ڪري سڏيو اهو.

پسي پات پر ٿيو - سڏو جادو جادو -

سنڌ جي حاڪم ڄام تماچي جي پائڻي ۾
اوڏي جي پٽ جيڪري ٿي به شاهه لطيف جادو
جيڪرو سڏيو آهي. ڇاڪاڻ ته سنڌ جي تڙبيج،
جاگرافي، ٻولي ۽ تهذيب جي سنڌ شاهه لطيف کي
اهڙو سڏ هئي ته سما راجپوت جي جادو ۽ سحر
ڪل مان هئا.

سنڌ جي اعلوڪي گهراڻي جي وڏي مدبر ۽
مورهي حاڪم، ڄام نندي جي وفات ڪري
وڃڻ بعد سندس پٽ ڄام فيروز تخت ڏٺي ٿيو.
سنڌ جي گادي ان وقت ٿي ۾ هوندي هئي. تنهن
۾ صدي کان وٺي ۱۱ صديءَ تائين سنڌ جي ٻاهرين
واٽار جو مرڪز رهيو. پنجاب، سوڌي ٻين اثر
وارن ملڪن جا ونهيا واهاري ڏوٻڻ ۾ سال
ڏوٺي کڻي ايندا هئا. هاڻي ته ٿو سمنڊ جي
ڪناري کان گڄ مفاصلي تي آهي پر سنڌوءَ جي
دواڻي ۾ رڪي رڪي جيڪا ڦير گهر ايندي هئي
۾ سمنڊ کان ايندڙ واري ڪارڻن ڄاڻهن بند ڪري
ڇڏيندي هئي، انڪري سنڌ ۾ سمنڊ وارا بندر به
هنڌاڻا نه هوندا هئا. انهيءَ ڪري انهيءَ زماني

۾ واپار جو مرڪز حبيب ڪان مٿڀرو ۽ تور ڪيو
ڪيو ويندو هو ڇو ته انهيءَ ۾ ڦر ڪهر جو
امڪان نه هوندو هو. انهيءَ ڪري واپاري
مال جي مٽا مٽا ٿئي شهر ۾ ڪري، هو پنهن
جي ملڪ ڏانهن اسهندا هئا.

ڄام فيروز جي وقت ۾ سنڌ جي عظيم ڳوٺ
سروڀچ نواب دولهه دريا خان جي وڏندڙ شهرت
کي ڏسي، وطن دشمن غدار ٿولن، ڄام فيروز
وٽ سندس خلاف ڳالهائڻ شروع ڪيو. هن
ڳجهه ڳوٺ ۾ ڄام فيروز کي سڃاڻيو ته: ”سنڌ
جي ماڻھو تي هن غلام شخص جو وڏو اثر آهي.
سندس بادشاهي تختي کي اونڌو ڪرڻ لاءِ هو
جتن ڪري رهيو آهي! اڪري سندس اقتدار کي
ختم ڪرڻ جي لاءِ ارغونن ۽ مغلن کي دعوت
ڏجي ته پل هو اچي سندس دماغ ٽيڪ ڪن.“ هن
صلاح ڪان هو ڪيترن ئي مغلن کي سنڌ ۾ آباد
ڪري کين ”مغل واڙو“ ٺهرائي ڏنو ويو. هنن
مغل سردارن، پٺاڻن جان ڦاٽا مٽارڻ جي نالي ۾
سنڌ جي ملاحڪا مريئا ماڃيائين ۽ قاضي قادن کي
ٻه دفعا خراسان هو خفا سیر ۾ ڪرايو ۽ اهڙيءَ طرح
سنڌ تي حملي جو محڪم متن تيار ڪيو ويو.

قاضي قادن سما. ارغون دور جي مشهور ۽
معروف عالمن مان هو. قرآن جو حافظ، تفسير،

تصوف، شاعري ۽ علم الال (سان نامي جو علم)
۾ پڙهيو.

سنڌي ٻوليءَ ۾ شاعريءَ جو پهريون گهڻو
سندس ئي نعتن جو ملو آهي. جيڪو تازو ئي
ڀارت جي سنڌي اديب هيري لڪر هريانا صوبي
جي ضلع پوانڊي جي گهٽ رائيلا ۾ دادو - پٿي
پيڪٽ هريداس جي مٿ (مڙهي) مان هٿ
ڪيا آهن.

سنڌ جو هي وڏو عالم ۸۸ ورهين جي عمر ۾
۱۵۵۱ع ۾ وفات ڪري ويو. انهيءَ لحاظ کان
سن ۱۴۶۳ع کي سندس ڄمڻ جو سال مڃي
سگهجي ٿو.

سنڌ جي هن مکيه غدار جي سازشون جي ذريعي
شاھ بيگ ارغون کي هڪ دفعو ٻيهر سنڌ تي راتهي
هڻڻ جو موقعو مليو. هو سڌو سڌن بکر جي قلعي
تي چڙهي آيو. هن قلعي جي نگهباني جو فرض
قاضي قادن جي سپرد هو. جنهن کي مزاحمت
کان سواءِ شهر جون ڪنڇون سڌن حوالي ڪري
ڇڏيون. بکر جو قلعو سنڌ جي فتح جو دروازو
هو جنهن کي ختم ڪرڻ سان لکي ۽ جبل تائين
سنڌ جو وڏو حصو ڌارين جي هٿن ۾ اچي ويو. قلعي

تي ڪام، ديري صرف ڪن چند ۽ ڏهين مزاحمت ڪئي
پر آخر آهي به قيد ڪري ماري ويا.

بکر جي قلعي تي قبضي کانپوءِ ارغون
لشڪر اڳتي وڌيو ۽ شاھ بيگ ارغون لاڙڪاڻي
جي چانڊ ڪا علائقي تي قبضو ڪري باغبان ڏانهن
هليو، هتي جي ماڻهن کان اطاعت وٺي ساچين
جي سڀني ماڻهن کي قتل ڪري سندن مال ملڪيت
ڦري، قلعن ۽ گهرن کي ڊاهي پٽ ڪري ڇڏيو.
۽ پوءِ ٺٽي اچي پهتو. ٺٽي شهر کي ڏسندي ٺٽي
پٺاڻ لشڪر ڏسڻ وانگر ڪاهي، خوب
خونريزي، ڦرلٽ ۽ زناڪاري ۾ لڳي ويو.
۳ ڊسمبر ۱۵۲۰ع ۾ قبضو ڪري پورا ڏھ ڏينهن
شهر جي جوڀن کي لٽيو رهيو. هن فتح پيري
قاضي قادن ارغون لشڪر جو همراهه هيو. ٺٽي شهر
کي ايترو ته بي دردي ۽ سان ڦريو ويو جو خود
قاضي ۽ جا ٻار ٻچا به ان جي نظر ٿي ويا. پوءِ ته
قاضي چرين جيان گهٽين ۾ پنهنجا ٻار وڙهندو
رهيو. آخر شاھ بيگ ارغون سندس خدمتن کي مد
نظر رکي ترڪش مان تير کڻي سندس حوالي ڪري
سپاهين کي حڪم ڏنو ته سندس ٻار ٻچا کيس
مولائي ڏنا وڃن ۽ جنهن به ماڻهو ڏانهن

* تاريخ معصومي ص: ۱۲۷ - ۱۲۸

اڻ-آرو ڪري ته کيس سندس حوالو ڪيو وڃي!

ارغون، ٺٽي ۾ عيش عشرت ڪري قاضي قادن جي رهنمائيءَ ۾ سيوهڻ روانا ٿيا جتي اڌ شهر خالي ڏٺائون ۽ باقي اڌ ته سندن مقابلو ٿي نه ڪيو. اهڙيءَ طرح ارغونن پنهنجي رياست جو پهريون شهر فتح ڪري ورتو، ڇاڪاڻ ته قاضي قادن جي ضمانت تي ڄام فيروز ۽ مرهٽا ماڃياڻي شاهه بيگ ارغون جي آڏو پيش پئي ”امن جون گالهون“ هلائي سنڌ جو پهريون درهاڳو ڪيو هو. جنهن موجب سيوهڻ کان مٿي سنڌ ارغونن وٽ ۽ لڪي کان هيٺ سمن جي هٿ رهڻي هئي ۽ اهڙيءَ طرح قاضي قادن کي سڀا-ارغون رياست جو چيف جسٽس ڪيو ويو هو.

سنڌ جي بادشاهه ۽ قاضي قادن جي ٻڌائي ۽ غداري سبب سنڌ جو غيرت مند عوام دولهه دريا خان جي پٽن ڄام محمود، ڄام مٺڻ ۽ راڻي رٿمل جي هٿ هيٺ ٿلٽي ۾ گڏ ٿيڻ لڳو. انهيءَ مشڪلات تي قابو پائڻ لاءِ شاهه بيگ ارغون ڀرپور حملي ڪرڻ خاطر ڇهه هزار هوڙيون تيار ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ قاضي قادن کي پنهنجي مشهرن سان گڏ مخدوم بلاول ڏانهن ”امن جون گالهون“

علائقن واسطائي شهر ڪري موڪليو. قاضي قزاندن
اچي جهنڊا کڻي مخدوم بلال سان ملاقات ڪئي.
پر سنڌ جي هن عدا حيات سورهيءَ سر وڃڻ لڳي. صاف
صاف ٻڌائي ڇڏيو ته ڌارين جي هٿ هٿ رهي
ڪان مري وڃڻ لڳو آهي! سنڌ جي سورهيءَ مخدوم
بلال جو اهو جواب اسين جي ابل حسن وادگهان
هيو، جنهن کان جڏهن عيسائي بادشاه جو واحد خراج
وٺڻ آيو ته کيس چيو هئڻ ته:

”پنهن جي بادشاهه کي وڃي ٻڌاه ته جيڪي
بادشاهه خراج ڏيندا هئا جي مري ويا آهن. هتان
اسان جي صرب خان به مري سگهن بچو ته نه ر
۽ نه ئي ڏاهيا ويندا آهن.“

سنڌ جو غدار قاضي قزاندن به ۽ چار متن ۽ چار
محمود کي ارغون تي حڪومت سان وفادار ۽ قومي
جنگ ۾ غير جانبدار رهڻ جي ذريعن ڪرڻ
واسطي روانو ٿيو پر محب وطن هيءُ جي غيور
پتن کيس چواڻي موڪليو ته:

”اسان نه هجي منهن ڏيڻ به پسند نه ٿا ڪريون.“
سنڌ جي تاريخ جو هيءُ وڏو غدار جڏهن اهڙا
کتا جواب ٻڌي شهر کان لنگهي رهيو هو ته سنڌ
جي ٻارڙن کيس غدار ۽ غدار سڏي خوب پتري هڻي
بي عزتو ڪري موڪليو.

شاه بيگ ارغون جو پٽ شاه حسن هيءَ جي
 ڇوڻ تي سڄي سنڌ کي تاراج ڪري غلام بڻائڻ لاءِ
 فوجي چڙهائين ۽ هڪ طرف مصروف هيو ته ٻي
 طرف قاضي قادن پنهني جي وچ ۾ هونگار رحبانيءَ
 جا فرض پئي پورا ڪيا. ان کان سواءِ پڻ طاقت
 کي وڌائڻ ۽ سنڌين کي دهائڻ جي لاءِ قاضي قادن
 جاسوسي سرگرميون به پئي هلايون جنهن سبب کيس
 وڏن وڏن انعامن ۽ اڪرامن سان نوازيو پئي ويو.
 هو جڏهن شاه بيگ سبوهن کان ٿيندو بکر آيو
 ته قاضي قادن بکر کان ٿي منڙيون اڳتي
 وڌي سندس هر جوش استقبال ڪري مختلف
 انعام حاصل ڪيا.

شاه بيگ ارغون بکر کان ڦري مکر آيو جتي
 فاضل کيس سياهي صورتحال کان واقف ڪري پڙيو
 ته هن ڌاري جا قبيلي جيڪي ۷۷ چوڪن مڙهن کي هٿ
 ڪيو آهي. ان وچ ۾ قاضي قادن به درٻار ۾ اچي
 قدم بوسي ڪري شهر جي ڪن چوڪن مڙهن سان
 شاه بيگ کي ملايو جن ۾ سندس پٽ ۽ هڪجهڙا مائٽ
 به شامل هئا. شاه بيگ ڌاري جا قبيلي جي سنڌ ڌرتيءَ جي
 لاءِ وڙهيل جنگين جي سڄي روڻداد ٻڌي قاضيءَ ڏانهن ٺهاريو
 جيڪو وڃڻ ته مڪاني ڳالهين بابت هر ڪنهن صلاح مصالحت
 جي لاءِ جوابدار هو! قاضي قادن ڌارين کي سنڌين بابت

جنهن طرفتي کي اختيار ڪرڻ جي صلاح ڏني اها
وطن دشمني ۽ اهل وطن سان تمام رڳو غداري جو هڪ
اهڙو ته مثال آهي جنهن تاريخ ۾ کيس داغدار بڻائي
چڏيو آهي. هن نهايت ئي لطيف نموني ۾ جواب
ڏيندي ڌارئي حڪمران کي چيو:

”حضور والا - سنڌ هڪ سيلابي ملڪ آهي جتي
ڪانڊيرا تمام گهڻا ٿيندا آهن. انهيءَ جي ڪري سندن
صفاڻيءَ واسطي هميشه پنجوڙ هٿ ۾ رکڻ کپي!“
قاضيءَ جي انهيءَ صلاح بعد شاھ بيگ ارغون
مير فاضل جي پٽ محمد خان کي حڪم ڏنو ته
ڌاريجا قبيلي جي اڳواڻن کي حڪم قتل ڪيو وڃي،
جنهن تي هوان وقت ئي بکر جي قلعي ۾ داخل ٿي ويو.
سندن سمون لاهي انهيءَ برج جي قلعي مان ٻاهر
اچلائي ڇڏيائين جيڪا اڄ ڏينهن تائين ساڳئي هنڌ بکر ۾
”خولي برج“ جي نالي سان مشهور آهي!

شاھ بيگ ارغون جي مري وڃڻ کانپوءِ سندس
پٽ شاھ حسن ملڪ جو والي ٿيو ته هيءُ به موروثي
حق موجب بکر جو قاضي ٿيو ۽ بعد ۾ پوريءَ جي
خيال کان انصاف جو ڪم پهنجي ڀاءُ قاضي نصرالله
جي حوالي ڪري پاڻ گوشا نشين بڻجي ويو!

قاضي فادن پٺاڻ سان ملي، سنڌ تي فتح جو
مڪمل متن لھائي هر ننڍي وڏي حملي ۾ ساڻن گڏ

رهي، ديش دشمن ر کي صلاحون ڏئي، مقامي ماڻهو لاءِ ڇڏي،
 سوسي ڪري قومي بومزني جو ثبوت ڏنوا هي ۽
 تاريخ جو وڏو الميو آهي جو قاضي قادن جهڙي
 جود عالم، فاضل، اديب ۽ شاعر جي منصب تي
 آيل فاضل شخصيت ڌارين جي اقتدار جي چانڪڪي
 ڇمي پنهنجي ئي وطن کي غلامي، قتل ۽ غارتگري
 جي ڏهن ۽ ڦاسائي ڇڏيو! حالانڪ دنيا جي تاريخ
 اهڙن اديبن جي ڪارنامن سان ڀري پئي آهي جن
 پنهنجي سڀ ڪجهه ڏن، دولت، سر ۽ ساهه اباڻي
 سر زمين تان گهوري ڇڏيو مثال جي طور.

۱- دنيا جي ظالم ترين حڪمران نير و 'اگرين'
 شاعرحي ڪچي ۽ نى خجهر رکيو پر پوءِ به سندس زبان
 مان اهو ئي اڪلائي سگهيو ته 'اي نير و! تون
 دنيا جو سڀ کان وڌيڪ ظالم ۽ بد بخت ماڻهو
 آهين!'

۲- ڪامريڊ سيارا و انقلابي ليکڪ هو. سندس
 نالڪ ڄڻهن استيج ڪيا ويا ته انهن مان پروڊيوسر
 لکها روپيا ڪمائڻ لڳا. فلمي دنيا وارن کيس
 لکها روپيا ڏيڻ جون آڇون ڪيون پر هو سڀ
 ڪجهه لڪرائي انقلابي ڪم ۾ مشغول رهيو.

۳- مولانا صلاح دين احمد رائيٽرس گلدستو ۾ ان
 لاءِ شامل نه ٿيو جو اها ادوبي آمريت جي پيداوار

هتيءَ . حمايت اسلام جي هڪ ۽ ايماني احساس ۾
مارشل محمد ايوپ خان جي صدارت ۾ سندس جي خلاف
ٿي هڪ زبردست مقالو پڙهيا ٿين .

۴۔ ايران جو مشهور شاعر مرزا صائب اصفهاني
وطن پرست ۽ خوددار هيو . هو ايران کان ڪڏهن
به ٻاهر نڪرڻ گوارا نه ڪندو هيو . ڪشمير ۾ و
شاعر ابو طالب ڪليم ، ڪشمير جي حسن تي اهڙو
تم فدا هيو جو مرندي وقت به ڪشمير کان جدائي
گوارا نه ڪها ٿين . ۽ سنڌ جي شاعر ۾ ۱۰۰۰ نام نندي
کي ڇڏي نادر شاه بطور ” عدل “ جي پاڻ سان
گڏ وٺي ويو تڏهن به سنڌ جو هي سچو اتڻ بند ۾
ٿي مري ويو پر خوشامد ڪرڻ قومي روايتن جي
خلاف سمجهي معافي وٺي پوئتي نه موٽيو .

پر هي طرف سنڌ جي سوداگر قاضي قادن ارغونن
جا اهڙي طرح پهر توڻي ٻيڻا جهڙي طرح پنجاب
۾ مهاراجا ڪشمير ، مهاراجا پٽيالا ، مهاراجا جين ،
مهاراجا فاپا ۽ ٻيا ننڍا وڏا حڪمران ۽ رؤسا
خود پنهنجي ئي ملڪ جي پيرن ۾ غلامي جا زنجير
وجهن لاءِ انگريزن جي هشت پناهي ، امداد ۽
اعانت ڪري رهيا هئا يا جهن جهن جي حاڪم
ڪلاب سنگهه ڏوڪر ۾ لڙائيءَ ۾ ڪو به حصو نه وٺي
انگريزن سان لڪل سمجهوتو ڪري ، اهڙي علائقو
هڪ ڪروڙ روپين جي معامضي ۾ سندن حوالي

ڪري ۱۶ مارچ ۱۸۴۶ع تي ڄمڻ ۽ ڪشمير ۽ هزاره جو سوڌو ڪيو. اصرنسر ۾ ڄڻ هن ان عهدنامي تي صحيح ٿي ته ڪلاب سڳو. گورنر جنرل جي روبرو پئي مٿ ٻڌي عرض ڪيو هو ته هو انگريزن جو زر خريد ڪيل غلام آهي.

ارغون، تر خان ۽ مغل دور جون خرابيون :-

۱- اسپين ۾ عربن جي فتح کان پوءِ ڪيئي عيسائي عرب فوج ۾ شامل ٿيا هئا ۽ عربي ادب ۾ لکڻ ۽ پڙهڻ لڳا هئا. هو عام طور به عربي ۾ ڪهاڻيائون لکيا ۽ عربي رسم رواج ۽ عادتون اختيار ڪرڻ لڳا هئا. تيمڻ هنن ڌارين به سنڌين جي ٻوليءَ کي ريتن شروع ڪيو ۽ هتي سنڌي ڪتبخانن کي ساڙائي ڇڏيو. جيئن ڪنفيوشس کان ۲۰۰ سال پوءِ سن خاندان جي عڪ فرمانروا شي هوانگ ٿي (شهنشاه اول) جنهن چين جي رياستن کي هڪ مرڪزي اقتدار هيٺ منظم ڪيو هو، ڪنفيوشس جون سموريون تصنيفون نذر آتش ڪرايون هيون ڇاڪاڻ ته شي هوانگ ٿي نه ٻيو چاهي ته سندس عهد کان اول جي تاريخ زندهه رهي ا ساڳيءَ طرح هنن ڌارين به سنڌي لکڻ ۽ پڙهڻ تي مڪمل بندش وجهي ڇڏي ۽ دفترن ۽ مڪتب ۾ سنڌيءَ جي جاءِ تي پارسيءَ کي رائج ڪيو. مزاحمت ڪندڙ

سنڌي استادن ۽ شاگردن کي سر ۽ -ام لپاسن ٿي
 لنگو ويو، ڌارين جي ثقافت، پوري، ۽ طرز
 حڪومت ۽ اٿي ويلي وڃ ايشيا مان ابدل مٽي
 جنهن جي ڪري سنڌين جي جسماني، ذهني، مالي
 ٿي ان بابت پور حساس ڏهن راشدي ۽ جي لفظن ۾:
 ”ماڻه جا ڇڻي قلعا وڌي وارا واهن ۽ وسڻون،
 مال ملڪيتون، مطلب نمر سڄو ارڪو نرڪو
 ڌارين جي قبضي ۾ اچي ويو جن جي نه ٻولي ٿي
 سمجهي ۽ اٿس ۽ نه سندن اٿڻ ويهڻ، چال
 چلت، رهڻي ڪهڻي ۽ مان هتان جي ماڻهن کي ڄاڻ
 سڃاڻ هئي“ *

۲. سنڌ جي تواريخ جا اثمت سو ڏا جهڙوڪ:
 نواب دولهه دريا خان، ڄام محمود، ڄام ملڻ،
 شاعر عنايت، مخدوم بلاول، راڻو رئمل، سارنگ
 سھتو ۽ ٻيا ڪڻي شهيد ڪيا ويا.

ماڇي قبيلي جي آزاديءَ جي جذبي کان خائف
 ٿي سندن قلعي ۽ گهرن کي ڪوڏڻي ڏير ڪيو
 ويو ۽ ٿئي ۾ ايترو ته رت وهايو ويو جو مرن
 تائين پير رت ۾ ٻڏي ٿي ويا. بلوچن جي ۴۷
 ڳوٺن کي صرف ان لاءِ تيغ ۽ اجل جو لقمو بنايو

* ميز معصوم بکري ص : ۶۳

ويو جو هو ٽارڻ، هڪو من جي لاءِ خطري ۾
 رعت بدل هئ. ڇو دليا مملتي جا هر هندو وصال تمام
 مڪيا ويا. ۽ منهنجي شهيد ڏيا ويا. ماڃي، ٽارڻجا
 ۽ مهتا آزاديءَ جي لاءِ هزارن جي تعداد ۾ وڙهندي
 مارجي ويا. اهڙيءَ طرح ايترو ته ظلم ۽ تشدد
 ڪيو ويو جو خود ميان عبدالملڪ وزير هندستان
 چيو ته: ”سنڌ ۾ ڪهڙو فتو هڻدا ٿيو آهي؟
 ڪهڙي بلا نازل ٿي آهي؟ معلوم ٿئي ٿو ته هڪا
 قيامت آئي آهي! اها سنڌ، هڪا دنيا جي لاءِ
 امن ۽ امان جي جاءِ آهي، آءٌ توکي ڇا ٻڌايان
 ته ان جو ڇا حال ڪيو ويو آهي. انجو هر گهر
 تباھ ٿي، زمين دوز ٿي ويو آهي ۽ هر عزت واري
 جي آبرو لٽي وئي آهي!“

۳- هن ارغون ترخان دور ۾ سنڌ واسين سان
 وڏيون غوثيون ٿيون. شاهبگ هي پٽ شاھ-
 حسن جا بکر، اڇ ۽ ملتان تي حملا، همايون جو
 سنڌ ۾ اچڻ ۽ ارغونن سان جهڙپون. ارغونن
 ۽ ترخانن جي هڪ ٻئي سان آويزش ۽ خانا جنگي،
 عيسيٰ ترخان ۽ محمود بکريءَ جون لڙايون،
 گوا جي عيسائن جو لٽي ۾ اچي قتل عام ڪرڻ
 ۽ اهڙي ڦر ڪرڻ، جنهن جو مثال هجي ايشيا ۾

ورلي ملندو. * ڏٺي کي باهه ڏيڻ، سونا غمسي
جي پٽن جو هڪ ٻئي سان تخت لاء وڙهڻ، سوڙا
باقي جون ٿئي ۽ سنڌ ۾ خروڙيزون، ظلم ۽ ڏک،
آخر ۾ جاني بيوگ ۽ خان خاندان جي ويڙهه ۾ سنڌ
جو مغل وٽ غلام ٿيڻ ۽ ان لڙائي هارائڻ کان
اڳ جاني بيوگ جو ٿئي کي باهه ڏيارڻ، ارغون هٿان
باغبان مان هزارين اٺن - وڃڻ، ڪيترن قسبن
جو ڪوس، سوين ڳوٺن جو سڙڻ، سنڌ جي
معاشي ۽ ثقافتي زندگي ۽ کي تباھ برباد ڪري
ڇڏيو. اهڙي قدر جو ارغون تهر خان دور کي
”خراپي سنڌ“ سڏيو ويو ۽ مغل دور جي ظمن
جي ڊاڪٽر سورلي هڪ نڪت ۾ مڪمل طرح سن
وضاحت ڪئي آهي: مغل بادشاهي ڊپ ۽
لاڳ تي ٻڌل هئي” * *

۴- سنڌين جي قومي شيرازي کي ختم
ڪرڻ ۽ قومي تحريڪن کي سوناز ڪرڻ جي لاء
مقامي غدار ٻڌا ڪيا ويا، مثال طور: جڏهن
ڌاريجا، سلطان محمود کي ختم ڪرڻ جي لاء قلمي
۾ گهرڻ جا سانباها ڪرڻ لڳا، تڏهن بکر جي
سندن قلعن جا سڀئي گهٽ سو گها ڪري ڌاريجا
کي منجهائڻ وڌو ۽ جڏهن مير فاضل ڪو ڪلتاش

* سنڌ گزيٽيئر ص: ۱۰۵ *

Shah Abdul Latif of Bhitt P: 154 **

لشڪر وٺي ڇانڊ ڪيا وٽان هاڻ جهـاڪي پنهنجي
 سردارن ۽ مقـدمن جي دل ٻڌرائي منزلون هڻي،
 بکر جي پسگردائيءَ ۾ پهتو ته لالي-مهر نالي هڪ
 وڏيري پنهنجي سڄي برادريءَ جوڌو سندس قدم
 چميا!

۵- ڌارڻي حڪمرانن ”ويڙهايو ۽ راج ڪريو“
 واري هاليسي اختيار ڪري حڪومت ڪئي. جهڻ
 نيرون قلعي جي هر ڪٿي ۾ قوم پرست ماڇين جي
 اڪثريت کي در بدر ڪري سڌن ڄاڻن ۽ زمين
 تي پنهورن کي آباد ڪيو.

۶- سنڌ جي حسين ترين گورنن کي مڪمل تباهه
 ڪيو. ويو جهڙو ڪو به باغبان ترخانن تائين قدرتي
 آباد ٿيو هر ٻوڙ شاهي دور ۾ مڪمل تباهه ٿيو.
 نيرون قلعي وارو هر ڪٿو احمد بيگ جي عملداريءَ
 ۾ تباهه ٿيو. بوبڪ هر ڪٿو شاهجهان جي زماني ۾
 ختم ٿيو، ڳاها هر ڪٿو احمد بيگ جي ظلمن جو نشانو
 بڻيو ۽ خطو هر ڪٿو تباهه ٿيو.

۷- سما سردار جيڪي ماضيءَ ۾ فوج جي اهم
 عهدن ۽ جاگيرن جا مالڪ هئا، تن کي ارغونن
 مجبور ڪيو ته هو رعيت، مزدور ۽ هاري بلجي
 سندن غلاميءَ هيٺ رهن ۽ اهڙيءَ طرح مقامي
 ماڻهن ۾ احساس ڪمٽري پيدا ڪئي وئي. مقامي

ماڻهن کان زمينون ڪسي ڀڳوڙن جي حوالي ڪري
 هتي جي هارين ۽ مردارن کي ڌارين جي تابع
 ڪيو ويو. ڌارين سنڌ جون زمينون نالي وٺڻ هو
 ٺاهي کنيون. ڪن جي نالي جا ڪپرون ٿيون. ڪن
 خالصن جي صورت ۾ ورتيون ۽ ڪر وظيفن
 ۽ چراغي جي نالي ۾ قبضي هيٺ ڪيون. اهڙيءَ
 طرح ملڪ جي اصلي ماڻهن کي مڪمل نظر انداز
 ڪيو ويو. ملڪي عهدا به پاڻ ورتائي کنيائون،
 ايتريقدر جو مذهبي مسخن تي به ڌاريا مولوي
 فائز ڪيا ويا.

۸- بنگال مان جوڻارين جي خاص ٽولي گهراڻي
 سيوهڻ کي جوا جو اڏو بڻايو ويو ۽ سنڌي ماڻهن
 کي قومي ترقيءَ جي بجاءِ جوا ۽ ٻين فرسودن
 ڳالهين ڏانهن راغب ڪيو ويو.

فائون مل

ڌريان ئي ڌاريا - مت مئيءَ جا نه ٿيا.
(شاه)

اها هڪ تاريخي حقيقت آهي ته جيستائين سنڌ جي ميرن ۾ مير ڪرم علي خان، مير رسنم خان حيدر آباد جا والي، خيرپور جو والي مير سهراب خان، سندس مشر نواب ولي محمد خان لغاري ۽ مير ميان گولا شاه جيترا هئا تيسين سندن سياسي دماغن ۽ بيدار مغزيءَ جي ڪري انگريزن باوجود تمام وڏين ڪوششن جي به، سنڌ ۾ چانوڻي قائم ڪرڻ ۾ بريءَ طرح ناڪام رهيا. پر پوءِ سنڌ جا سياسي ذهن ۽ مشر اجل حاڪم ڪار ٿيندا ويا ۽ سندن پونيئرن ۾ هڪڙن تان اختلاف وڌي ويا، اهڙيءَ طرح هتان ٿي سنڌ جي برباديءَ جو سٺو قتل شروع ٿي ويو.

انگريز سنڌ ۾ دوستيءَ جي پردي اندر گهڙي آيا، جهڙن دنيا جي ٻين ڪنڊن ۾ گهڙيا هئا پر سندن دوستيءَ تي سڌواسين کي ايترو نه اعتماد هيو جو جڏهن جنوري ۱۸۴۹ع جي پڇاڙيءَ ۾ انگريزن جي ۴۰ هزار فوجي پلٽڻ جي پور پهن دستي ”ويلسلي“ ۽ ”الحبرين“ جهازن ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ”سائرن“ ۽ ”ڪانسٽنس“ جهازن

* اوڀر هندستان ۾ انگلستان جي تجارت ڪندڙ مختلف سوسائٽين پاڻ ۾ اتحاد ڪري، ايسٽ انڊيا ڪمپني ٺاهي هئي. پهريائين هن ڪمپنيءَ پنهنجي اجنٽ لاءِ فوڪٽريون ۽ پنهنجي مال جي لاءِ

۽ ٻار ٻرڊار جهاز ” هٿيار “ وسيلي ڪراچي ۾ حاصل ڪرڻ لاءِ بمبئي کاتي جا وڻ ڇڏي سڌ ڏانهن

گودام تيار ڪيا، پوءِ ان جي حفاظت جي لاءِ قلعن جي ضرورت پيش آئي ته قلعا به تعمير ڪرايا ويا. پوءِ قلعن جي رکواليءَ لاءِ سپاهي ضروري سمجهيا ويا. ته سپاهين جي تشڪيل ۾ هڪ سطر فوج کي ٺاهيو ويو. جنهن کي علائقن کي تسخير ڪرڻ جو ڪم فراهم ڪيو ويو. جوئن ته ست سمنڊ پار کان ايندڙ هجن واپارين جي لاءِ هندو سڌ يعني هر شئيءَ ان ڄاڻ هئي ۽ برصغير جي پٽ ۾ هو تعدادي اعتبار کان به ڪمزور هئا، ان لاءِ هندو ۽ مذهب سان گڏ و گڏ سياست ۽ عياري کان به ڪم وريو ويو. هو جنهن علائقي کي فتح ڪرڻ گهرندا هئا، اتي اول ئي سازشن جا هر اول جٿا موڪليندا هئا ۽ سازشن هٿ آيل زخمي شڪار تي فوج بعد ۾ حملو ڪندي هئي.

* ڪراچي انگريزن کي ايترو ته وڻي وڻي هئي جو وينديءَ لاءِ ٻن چارلٽن ٺهڻو ڇڏو هو. ” اي ڪراچي ملل شاد ۽ آباد هجڻ، قسمت ئي ته هڪواري وري به اچي ته وڻ کي سڀڻس به “ (سنڌ قاضي تاريخ ۲۳-۴-۱۸۵۸ع)

راهي ٿيا • ته سنڌ جا ٻروچ قلعو ڇڏي ، ٻاهر اچي
 انگريز فوج جي رونق ڏسڻ لڳا ڇاڪاڻ ته انگريزن
 کان اهڙي اسد ٿي نه پئي رکي سگهيا ته دوستي •
 ۾ گهر آيل مهائن ٻاران ۾ مير ٻانن تي گولين جو
 وسڪارو ٿي سگهي ٿو . ••

•• دفعي حيدرآباد جي مير مراد علي خان
 سنڌ ۾ انگريزي گهاٽي ڪرڻ لڳل هينري ٻالڻچر
 کان پڇيو ته : ” هي جو انگريز هئي ڏيکي
 راجائن سان هميشه تعلقات رکڻ جي ڪن ٿا ،
 تنهن ۾ آخر ڪهڙو راز رکيل آهي ؟ “ ان تي
 ڪرڻل ورائيو ته : ” مير صاحب ! اها دوستي •
 جي ريت اسان هتي جي فائدي خاطر اختيار ڪئي
 آهي . “ مير صاحب ته سڀ ڪجهه پئي سمجهيو ،
 سوچيائين ته ” الهن ڳالهين ڪندي ته سڄو
 هندستان ڳڙهائي ويا آهيو ! اها هن سان ڪهڙو
 سهج ڪندڙو ؟ “ ٻالڻچر صحيح ڪري ورتو ته

• Neereclation of 4 years Service with
 the 48 th: Regement in the East
 P: 18

•• Parliamentary Papers Relatings to Sindh
 January 1839

هينئر مهر کيس ٻڪري ورتو آهي، سو لا جواب
ٿي وئي تهڪ ڏيڻ لڳو!

اڀسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پهرين ۱۶۰۷ع
۾ پنهنجي ڪمپنن کي هدايت ڪئي ته هو پنهنجي
جون تجارتي سرگرميون سنڌ ٽائين وڌائين.
۱۶۱۳ع ۾ سر رابرٽ ٽرولي ۽ هندس ڪمپني ڊبيل
وٽ آهي ٿي ۽ ۱۶۳۵ع ٿي ۽ ڪارخاني جي
فروعات ڪئي. ۲۲ سيپٽمبر ۱۷۵۸ع تي سنڌ جي
حڪمران ميان غلام شاهه ڪلهوڙي سنڌ ۽
هندستان جي وچ ۾ واپار وڌائڻ ۽ انگريزن سان
دوستانا لاڳاپا قائم ڪرڻ جي مقصد سان اڀسٽ
انڊيا ڪمپني جي سمجهڻ کي سنڌ ۾ ڪارخاني
قائم ڪرڻ جو پروانو لکي ڏنو ۽ ۱۷۶۱ع ۾
ڪمپنيءَ کي اڳ ۾ ڏنل سمورين رعائتن جي
سنڌ سرڪار پاران تصديق ڪئي وئي. پر مهيني
چڪتاڻ ۽ بد نظمي ۽ ملڪ ۾ وڏوڙي حالتن
بلدا ٿيڻ جي ڪري ميان سرفراز خان جي صاحبيءَ

• Selections from the records of the com-
missioner in Sindh file No. 3011 P: 267

۾ هٿاڻي هئي ۽ ان ڪري انگريزن هڪ دفعه به هر
 ساڳن ئي شرطن تي ڪوئي ڪوٺي جي لاءِ واحد
 وجهن لڳا. بمبئي جي گورنر جوڏين
 ڊونڪن سنڌ ۾ انگريزن جي واپاري ڪوٺي
 ڪيڻ جي لاءِ آغا ابل حسن کي سنڌ جي
 ميرن جي صاحبي ۾ موڪليو. ۱۸۴۴ع ۾
 ۱۸۴۹ع تي حيدرآباد اچي پهتو. پر هن جو اصل
 مقصد ٽيپو سلطان ۽ فريجن جي سرگرمين کي
 ناڪام بنائڻ ۽ زمان شاه جي منصوبن کي
 اڳواٽ ۾ ئي معلوم ڪرڻ هو. مير فتح علي خان
 انگريزن جي حفاظت ۽ کين رعابتن جو وعدو
 ڪيو ۽ ٽائن ڪراو کي ڪراچي ۾ گهر ٺاهڻ جي
 اجازت ڏني. ليڪن زمان شاه جي چوڻ تي کيس
 سنڌ مان نڪالي ڏني وئي ۽ نور محمد خان
 حيدرآباد جي والي سان پهريون معاهدو ڪري،
 هڪ چانڊوئي هٿ ۾ انگريز سامراج کاهي حاصل
 ڪري ورتي. انگريزن جي لاءِ ته صرف هڪ
 جي ضرورت هئي، جنهن کي ٿورو ئي معاهدن جا
 دڪان کلي ويا ۽ هي طرف سنڌ جا جوقرف امير
 هنن سامراجي ڄاڻن ۾ ڦاسندا ويا. تان جو انگريزن
 مسلح حملا ڪري سنڌ تي فتح حاصل ڪري ورتي.

* Shah Abdul Latif of Bhatti by Dr. Sourly

P: 148

جڏهن ته سنڌ، هندستان جي اتر ۾ سرحد تي واقع ۽ ڪري هر ڪلا اور جو رخ ڏانهن ڦريو وڃي ٿو ۽ ٻيو ته هند دنيا جي مذهب ترين مملڪت ۽ امير ترين سرزمين آهي. خود انگريزن جي رپـهـ رتن مان ٿي خبر پوي ٿي ته جيڪڏهن هر ندي ڪنڊ ۾ ڏهه سال لڳيتو ڏڪر پوي ها ته به سنڌ جي صرف هڪ سال جي پنڌاوار مان برصغير جي ڏهن سالن جي ڏڪار جي ڪفالت ڪري سگهجي ها!

يوناني ليکڪ هيراڊوٽس پنهنجي ڪتاب (The Histories) ۾ لکيو آهي ته: ”ايران جي بادشاهه دارا جي شهنشاهي ۾ ۲۰ هزارنڪ سترهين (Satrapies) يعني گورنري رنج (Provincial Government) ڪرايا ويا ۽ هر هڪ هنڌ تي ڏن رکيو، جنهن ۾ ويهون هزار سنڌ هئي. سنڌ ان وقت ديو ۾ ڪيٽو و سئل ملڪ هو، جيڪو سڀني کان وڌيڪ ڏن يعني ۳۶۰ ٽنلٽ سون جو ٻورو (يا سون) ڏيڍ و هيو.“

جيئن ته سنڌ ڪرڻ ارض تي سڀ کان وڌيڪ شاهوڪار سرزمين هوندي هئي انڪري هندس مختلف ملڪن سان تجارتی ناتا به هليدڙ هئا ۽ سنڌ جي دولت ٿي مختلف سامراجين کي مٿس غلبي حاصل

ڪرڻ لاءِ خوب لڙجايو. سنڌ جي ذريعي واپار جي لحاظ کان دنيا جي وڏن وڏن مر - رن مان هڪ هوندي هئي. جهڙي ط - رح هڪ وڏو مال در آمد (Import) ۽ برآمد (Export) جو ساليانو حساب ڪتاب رکندڙ آهن، ان طرح اسلامي خلافت واري زماني ۾ به ڪمپنڊريا (مرڪزي) ۽ صوبائي (پرانٽڪ) پاداشتون (Indent) تيار ٿينديون هيون. هارون رشيد جي وقت جي هڪ اهڙي محفوظ پاداشت ملي آهي، جنهن موجب سنڌ مان جيڪو به مال عراق ڏانهن ويندو هو، ان جي رقم هڪ - ڪروڙ پندرهن درهم ساليانو هوندي هئي. *

ٻڌ جي زماني ۾ مهراڻ جي بندرن تي سڀني ۽ مال رجسٽر ڪرڻ جو رواج هو ۽ سمورو ڪاروبار ترجمانن جي ذريعي هليو هو ڇاڪاڻ ته لکن ۽ پڙهڻ جو رواج ڪونه هو انڪري سمورا ڏنڊا ايمانداريءَ سان زباني فيصل ٿيندا هئا. اسلام کن گهڻو اڳ سامونڊي ڪنارن تان مال خريد ڪري ايراني نسل جي رستي وڃي اودر ۽ يمن ٿاڻي پهچائيندا هئا، جتان قريش جا قافلا سنڌ جو

* ڪتاب الوزراء والڪتاب از محمد بن عبدوس

ص: ۲۸۱

مال شام ۽ وادي هما تائين پهچائيندا هئا. قرش جي حجاري اهرن کي واپاري قافلن جي ذريعي سالهانو ۲ ڪروڙ روپيا فائدو پهچندو هيو. ملڪ ۾ هر شيءِ دستياب هوندي هئي. روس جو چوڙو، هرات جو ريشمي ڪپڙو، دمشق ۽ يمن جا رنگين ۽ باريڪ ڪپڙا، خراسان جو ڪيمخواب سنڌ ۾ عام جام هوندو هيو. سوئي ڪپڙو سنڌ جي پنڌاوار آهي جنهن جي ڪري ڪيس فرات ۽ دجلا واري واديءَ ۾ سنڌو، يونان ۾ سنڊان (SINDAN) ۽ مصر ۾ سينڊل (SENDAL) ڪري ڪوٺيندا هئا. روم جون عورتون جهڪو سنڌ جو ڪپڙو خريد ڪنديون هيون، سو سون جي برابر توري وڪرو ڪيو ويندو هيو. سنڌ جي ملڪ جو ذڪر ته دنيا جي قديم ترين ڪتاب ”توريت“ ۾ به آهي. يورپ ۾ اوني ڪپڙو جوڙيندا هئا پر اسان جي سولي ڪپڙي لئنگڪشائر جي اوني ڪپڙي جي ڪارخانن کي به وڏو نقص هيو جنهن جي ڪري وڏو گوڙ ٿيو ۽ ۱۶۶۶ع ۾ قاعدو پاس ڪرايائون ته ڪنهن فوتيءَ جو ڪفن، جيڪو سندس مسائيت اوني ڪپڙي مان نه ٿهرائيندا ته ڏنل ۽ سزائون جوڳا ٿيندا. پر هن عجب قاعدي کانپوءِ به جڏهن

ڏٺو سائون ته ڪه رائي ده ربي سنڌ جي مھڻي موٽي
 ڪپڙي ۽ ٺڪن ڪن به ٺڪن رهن ٿڌهن سنڌ جي
 ڪرڇين ورا پاڻ ده سولي ڪپڙو ڪپڙو ڪپڙو ڪپڙو
 ۽ اهڙي طرح سنڌ جي موٽي ڪپڙي ڪپڙي ڪپڙي ڪپڙي
 هري انقلاب آئي ڇڏيو .

ٺٽي ۾ سلڪ جو ڪپڙو ٺهندو هيو، جيڪو سنڌ
 ۽ اُن گڏائي هڪ نئين قسم جو ڪپڙو ٺاهيندا
 هئا. نهرپور ۾ ۲۰۰۰ ڪٽنب رهندا هئا جيڪي
 ڪپڙي ٺاهڻ جو ڪم ڪندا هئا. ڪپڙي ۽ جو
 ٽاڪيو ۽ گز ڊگهو ۽ منو گز ويڪرو هوندو هيو
 ۽ ست چڱي طرح اٽيل ۽ مضبوط هوندو هيو .
 ٺٽي ۾ سنڌ، صورت ۽ احمد آباد کان ۳۰ ۽ ۴۰
 سيڪڙو مهاڻو هوندو هيو سنڌ ۾ هٿين جي
 موجودگي جي ڪري عاج عام هوندو هيو ۽ سنڌ
 جا اُن گڏ ۽ گهوڙا به ٽاسار هوندا هئا .
 رمان ۾ ابوڏيا نڪري جي سڪو سٽابو هٿن جو
 ورڻ ڪندي، اتي سنڌو جي ڪناري تي رهندڙ
 درياهي گهوڙن جي هٿن لاءِ به لکيل آهي . هي
 گهوڙا اندر جي گهوڙن جيان اتم هوندا هئا .
 ٻه ٽي ساعتميا ۾ به سنڌي گهوڙن جو خاص ورڻ آهي

* راسين، پال ڪانڊ، سرڪ ۽ شلوڪ ۲۲

جن جي تمام گهڻي اهميت هوندي هئي. جنهن رت
 ۾ ويهي پوڙي ستو ڪيل ورتو ۾ گهڻو ويو،
 ان ۾ اڃا، ڪل پنن جي رنگ وارا چار منگل
 سنڌو ديشيا گهوڙا جوڙيل هئا. * پوجا جانييا
 جاتڪ موجب: ”پراڻي زماني ۾ وارسِيءَ ۾
 راجا برهمڌت جي راڄ ۾ پوڙي ستو، سنڌ جي
 پوجا جانييا نسل واري گهوڙي جي روپ ۾
 هو. کيس سون جي ٿاڻهيءَ ۾ کاڌو ملندو هو.
 راجائن جهان مندس شيوا ڪئي ويندي هئي. هڪ
 دفعي ستن راجائن وارسِيءَ کي گهرو ڪري
 چوايو ته ”راڄ ڏي ها جنگ ڪر“ راجا منترين
 کي گهرائي صلاح ڪئي، جن کيس هڪ گهوڙي
 سوار کي موڪلي، لڙائي لڙڻ جي لاءِ چيو.
 بادشاهه گهوڙي سوار کي گهرائي ستن راجائن
 سان لڙائي ڪرڻ لاءِ چيو ته ان وهر جواب ڏنو
 ته جيڪڏهن کيس پوجا جانييا سڏندو (سنڌي)
 گهوڙو ملي ته هو ستن ته ڇا پر سڄي جمود واپس
 جي راجائن سان مقابلو ڪرڻ جي لاءِ تيار آهي.
 پوءِ هو سنڌي گهوڙي تي چڙهي، هٿيارن سهوارن
 سان نڪتو ۽ بجلي جهڙي گهمري ڏئي بهرين

* سنڌو سو وٺڻ ص: ۲۰۷

راجا جي منهنجي گهري ڪي ٿي وڙي، راجا کي
جيترو ئي هڪڙي آهو ۽ اهڙيءَ طرح جوهر راجا
هڪڙي آندائين. *

اڄ کان ڪجهه هنديون اڳ مصر ۽ قديم بابل
جي سيمٽڪ قومن کي به گهوڙن جي سڌ ڪا نه
هئي ۽ گهوڙي لاءِ سندن ٻوليءَ ۾ ڪو لفظ نه
ڪونهي. تنهن ڪري کيس هوربي گڏهه
(Assg the Fast) سڏيندا آهن. رگ ويد توڙي مها
پارت ۾ به سڌ جي گهوڙن جي حاڪم لکيل آهي.
انگري ائين لکيل لاءِ حبيب ٿيو ته اول سڌ جا
گهوڙا ايڏانهن وڪامندا هئا ۽ پوءِ عراق ۽ نجد
جا گهوڙا مشهور ٿيا. *

رگ ويد واري زماني ۾ به سڌ جو چوپايو
مال پلو هوندو هيو. اڄ به ڪيوهستان ۾ خاص
طرح ٿاڻي بولا خان ۽ ملير جون ميهون اهڙيون
ته پليون آهن جو ڪيترن ته هڪ هڪ ويلى تي
ڏهه ڏهه سیر کير به ڏينديون آهن جنهن جي ڪري
اتر ڏي چئون ۽ ڪشمير، ڏکڻ ڏي مدراس،
۽ ڏور يورپ ۾ فلپائن پٽن ۾ به سڌ جي گمان

* جاتڪ ۶-۳-۲۳ *

History of the Arabs by Phillip K. Hitti P:20 *

جو وڪرو وڌي نالي تي آهي ٿو. سرحد سند جا
 ڍڳا به ناميارا آهن. سنڌ جي وڏي آبادي جهڙا
 ڳوٺن ۾ رهي ٿي اتي هر گهر ۾ سڪا نه سڪا مينهن
 ضرور هوندي آهي. خود ”ڳوٺ“ جو لفظ به
 سنسڪرت لفظ گوشت مان نڪتو آهي. جنهن جي
 بنيادي معنيٰ آهي: ”اهو هنڌ جتي ڳاڙون پيئيون
 هجن.“ رڳ ويد ۾ جن سڪن جو ذڪر آيل
 آهي اهي نهايت ئي قد آور هوندا هئا ۽ وقتي
 طور تي سنڌي ماڻهو مٿن ٻار به کڻدا هئا. هي
 سڪا اهڙا ته زبردست هوندا هئا جو مينهن مان
 به لڙندا هئا. يوناني -ڪندر اعظم جي سڪا به
 پيري اهڙا سڪي سڪا پاڻ مان پوڏيان کڻي
 ويا هئا.

سنڌ ۾ خشڪ مهو به عام جام هوندا هئا.
 امرڪوش، سنسڪرت ويا ڪرڻ اڇساريا امر سنه
 جو هي سندر گرنت آهي، جنهن اڪيلي تي ۶۹
 ليکڪاڻون (Comman Taries) ٿيل آهن. هي
 سمراٽ وڪرما ديتا جي درباري نو چوٽي هولي ۾
 ترجمو ڪيو. ان ڪوش گرنت جي ”ون اڻو
 شري ورگ“ ۾ سڪن ولسپتين جو ذڪر آهي جن
 کي سنڌ ۾ ڪنگهي پير (وڏا پير) ڪري ڇڏيو
 ويندو آهي.

سنڌ جا ميوا جهڙوڪ نارنگل ، انگور ، انڀل ، ڪاڻو ، ڪاڻو ،
 زيتون ، رنگ ڪر مڇي ۽ اناج جهڙوڪ : ڪڇي ،
 ۽ ڇاڻور ته اهڙيون شيون آهن جن جي مٽن دنيا
 کي به ضرورت هوندي هئي . سنڌ جو بندر ڪاهه
 ڊيبل ته سڄي هندستان ۾ اناج جو وڏي ۾ وڏو
 مارڪيٽ هوندو هيو . آئين اڪبري ۾ آهي ته
 سنڌ ۾ مڇي ڪاڻي هارين ملڪن ۾ وڪري جي
 لاءِ موڪلي ويندي هئي . سمنڊ ۾ ڊوڪ ۾
 نير جي واهار جا مرڪز هوندا هئا . سنڌ ۽ پنجاب
 لاءِ چمڙي جو گهر هوندي هئي . انگريزن کان
 اڳ لاري بندر ٿان سنڌو ندي جي ذريعي ملتان ۽
 لاهور سان واهار هوندو هيو . لاري بندر تي هر
 وقت ۲۰۰ کان مٿي ٻيڙيون بيٺل هونديون هيون ،
 جن جي معرفت واهار ڪيو ويندو هيو .

سنڌ جي پمڊائش نهر ، سنڀر ، ميهالجا ، عراج
 ۽ ڪڇي هارين موڪلي ويندي هئي . سنڌي دوائن
 ۽ ٻين دوائن لاءِ به ماهر هوندا هئا . مصر جي
 هزارها سالن تائين عالم رهيل مڇن ۾ به سنڌي
 نير (INDIGO) . ميهالحو اصل مکيه شهر هوندي
 هئي . جنهن جو واهار وڃي هي وقت تائين به ٿئي
 ۾ زور تي هوندو هيو . ان کان سواءِ عالم جو نقش ،
 حساب ڪتاب ۽ بت تراشي ۾ به ٻيڙ هوندا هئا ۽

تاريخي حقيقت جي ادب شاف . موجب اهي سڀ را
 علم ۽ مير سڌ و سهر کڏان گهڻو بعد ۾ عربن سڳي
 ورتا . ايل قضا ۾ اهي (۳۳۰ ۾) لکي سون ۽
 ” سڌ کي خدا اها حبو صيت بخشي آهي جو هتي
 هر قسم جون خوشبو دار شيون جهڙوڪ ۽ مير ،
 لونگ ، منبل ، خولنجان ، دالچيني ، ناربل ،
 صندل ، ڪاربون سرجون ، ساگوان ، جواهرات
 جهڙوڪ ۽ داقوت ، الماس ، جانور جهڙوڪ ۽ گيندا ،
 هاڻي ، مور ، طوطا ، دوائون جهڙوڪ ۽ هر ٻئي
 ٿوڻيو ۽ پيد پيدا ٿين ٿا . ” • سڌ ۾ پيسار ڪي
 وڪر جو واپار ايترو ته وڌيل هوندو هيو جو هند
 جي ٻين پياڳن جون ڪڙيون ٻوڻيون ٻيڻ سڌ
 کان ٻين اولهائين ماڪن ڏانهن موڪليون وينديون
 هيون . البهروني پنهنجي ڪتاب ” ڪتاب العيدينه “
 ۾ ۵۰ کن جڙين ٻوڻين ۽ دوائن جا سڌي ۽
 فلا ڏنا آهن جن مان اڌ ڪمان وڌيڪ بشر جي
 ” ڪتاب تفاسير الادويه “ جي حوالن سان ۽
 باقي پنهنجي تحقيق سان ڏنا آهن . اهي فلا سڌي
 ٻولي جي انفرادي اهميت ۽ پيپل اڻ وامي

• ڪتاب الطيخ (تصوف ۶۲۳ ۾) از : محمد ابن

الڪاتب البغدادي ص : ۳۲، ۳۱، ۱۹، ۱۵

علمي حيثيت جي ڀاري ۾ هڪ تاريخي دستاويزي
حيثيت رکڻ ٿا.

اڄ به اها سنڌ، تـ وڙي هو حاڪمي موج ۽
سمت۾ واري نه رهي آهي تڏهن به ساليانو ۱۰,۰۰۰
لکڻ خامو ندي مڇي ٻاهر موڪلي وڃي ٿي، سنڌ مان
هر سال ۵ لک ۾ ڪوٽلا ۽ ۸ لک ۾ جلاڻو
ڪاٺيون ڪوٽيا ۽ پنجاب وڃن ٿيون. ۸ هزار ٽن
جوت، ۵۰ هزار ٽن حوت، ۴۳ هزار ٽن ٻاجهر،
۵۰ هزار ٽن چٽا ۽ ۳۷ هزار ٽن ٽيلي بچ ساليانو
اهت ٿئي ٿي. سنڌ ۾ ۷۲ لک رڍون، ۲ لک ان ۸
لک مينهنون ۽ اڍائي لک ٻڪريون آهن.

مطلب ته سنڌ جي سر زمين هر شي ۾ اڳتي
هوندي هئي، ايتريقدر جو سنڌ جي سرازير جا
ٺهيل موزا ۽ سليپر بغداد جون شوقين بيگمون
نڀايت ٿي پسند ڪندون هيون. منصور هم جي
ٺهيل عالیشان جتي، صرف امير طقي حـا ماڻهو ٿي
وڃي سگهندا هئا. ڊاڪٽر ابل نصر محمد فاسري
اڪي، آهي ته: ”اولهه ايشيا وارن کي زبدار،
وڏي ڪوڙي ۽ مضبوط ترين جين جو استعمال
سنڌين ٿي ڪندو.“

• رسالو برهان، سيپٽمبر ۱۹۶۱ع ص: ۵

خود هر ر کي تهذيب ۽ سڌواسڌ ٿي سگھري
 هئي. ۽ ڪنهن به مڱي سڌ مان ظاهر طبيب گهرايا
 هئا، جن بغداد ۾ وڃي اتي جي عربن کي ميد پسن
 سگھاري. انهن فزیشنن سان صالح، ٻلو ۽ ماڻڪ
 خاص قابل ذڪر آهن. سنڌ جي عام دوا ٿيلو،
 عربستان ۾ وڃي اطرفول سڏايو ۽ نه صرف عربستان
 ۾ يونان ۽ ايران جي علم، فن، هنر، رياضي،
 حڪمت ۽ طبابت ۾ به سنڌين، سنڌن خوب رهنمائي
 ڪئي. سنڌ جي پورچين ٿي پهريون ڀيرو بغداد
 سنڌي ٻلاو جا ۽ قسم لڳو، (لحمائي) ۽ مھلبه،
 (سنڌ جي مھلبه گورنرن جي نالي پٺيان) جنهن
 کي بهتھ (پت) به سڏيندا هئا، راڻوچ ڪڍا
 هئا.***

پير سڃاڻڻ جي فن ۾ به سنڌي ماڻهو اهڙا آهن.
 ماهر آهن جيڪي صرف پير جي نشان مان ئي
 مرد ۽ عورت، پنهن جي ۽ پراڻي جو فرق
 محسوس ڪندا آهن ۽ جبل حواھ ميدان ۾ به
 پير نه وڃائوندا آهن، بلڪ گھڻو ڪري پاڻي مان
 به سڌو نشان ڪڍي ويندا آهن.

• عرب و هند کي تعلقات از: سيد سليمان ندوي
 ••• ڪتاب الترييح والتدوهر من رسائل الجاحظ

ص: ۵-۱۴

ڪن تحقيقات ڪندڙن اهو به ثابت ڪيو آهي ته خود بابل جي سموري تهذيب جو بنياد جي واديءَ مان هجرت ڪندڙ ماڻهن وٽان آهي. جي سموري ڪتبن ۾ ”اوئنس“ جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. هنن ئي پهريون ڀيرو فرات جي واديءَ ۾ هر ۴ ڦٽو رائج ڪيو هو جنهن کي قديم تهذيب جو بنياد سمجهيو وڃي ٿو. هر سڀ کان کان وڏي نعمت جو ڪا سنڌ جي ماڻهن اتي پهتا طور پيش ڪئي، اهو لکڻ جو ڏانءُ هو. ڇاڪاڻ ته صورتخطيءَ جي فن کان اولهه ايشيا جا ماڻهو بلڪل غير واقف هوندا هئا. انهيءَ صورتخطيءَ کي مڪين وارو (C neifo:n) خط چيو ويندو آهي. اها دنيا جي پهرين صورتخطي هئي جنهن ۾ هر هڪ لفظ جي ڪا به ڪا نشاني مقرر ڪيل هئي. *

اڄوڪي دور ۾، آثار قديمه جي ماهرن جي جديد تحقيقاتن آرين جي وڏائي واري مثال کي بي وزن ثابت ڪيو آهي. آريا جڏهن سنڌ ۾ داخل ٿيا هئا ته ان وقت اهي وحشي صرف شڪار نسي

* سنڌو جي قديم تهذيب - ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ
مهراڻ اخبار ۵-۱۰-۱۹۶۲ع

رڙان ڪوڏڙ ۽ ٻوڪ کان ان واقف هوندا هئا.
 وادي سنڌ ۾ ٿي سنڌي تهذيب جي شروعات ٿي
 ۽ هتي ٿي سندن پهريون ڪتاب رک وڌيڪ مرتب
 ٿيو. سنڌ جي تهذيب جو اثر هڪتر به آريا مذهب
 ۾ ڏٺو وڃي ٿو. سرجان مارشل جي چوڻ موجب
 آرين، شو جي پوڄا به سنڌ جي ماڻهن کان ورتي
 هئي. سياسي نظام به سنڌ جي اهلواڪي رهندڙ
 ماڻهن کان هٿ ڪيو ۽ پهرين شهري حڪومت ۽
 پوءِ سلطنتون وجود ۾ آنديون. آريا ان ۽
 ڇوڙي جي پوشاڪ پهريندا هئا ۽ وادي سنڌ ۾
 اچڻ کانپوءِ ٿي ڪن ڪپڙن جي سنڌ پئي، جنهن کي
 هو ڪرپاس سڏڻ لڳا. ست-ڪتن ۽ چرخن جو
 هنر به سنڌ مان ورتائون. سنڌ ۾ اچڻ کان اڳ
 آريا، پاڪل سادي زندگي گذاريندا هئا مگر
 بعد ۾ اعلوٰ جي رهاڪن کي ڏي قيمتي پوشاڪن
 ۽ سون رپورن پائڻ جي پروڙ پيو. ۽ هن وڏيءَ
 ۾ پهر ڌرڻ کانپوءِ ٿي ڏاند گاڏيون ۽ رٿيون
 جوڙيون.

سنڌ وڏيءَ جي ماڻھ ۾ موهن جي دڙي جهڙا
 جهڪي شهر کولي ڪڍيا اٿن، انهن مان هڪڙي
 ميل مهر لڏي آهي، جهڪا ۽ هزار ورهين جي
 جهوني آهي. هن مهر تي لکيل آهي ته: ”مددگال

سنڌو نديءَ جي ماٿر ۾ عدن جي بيمار جو مالڪ
 ۽ ڪنڊڙو. ڊاڪٽر واديڪل انهن شهرن بابت
 کوجنائون ڪري هڪ ڪتاب لکيو آهي. هن ڪتاب
 ۾ هو ڄاڻائي ٿو ته اهي شهر اصل سميري يا آريا
 لوڪن ٻڌا هئا. فونيش قوم جا ماڻهو، جن آڳاٽي
 زماني ۾ انگلنڊ سان ڏاتن جو واپار ڪري، اتي
 وڃي بيمارون وڌيون هيون، اهي به اصل سميري
 يا آريا هئا. انهن مان پاڻ چوي ٿو ته ”پٿرو
 آهي ته هاڻ جن کي انگريز لوڪ ڪولجي ٿو،
 اهي به اولاد اصل انهن فونيش لوڪن جو آهن.
 انهيءَ ليکي انگريز لوڪ به اصل سنڌي هئا.“

پنجاب جو ٽاڪرو لوڻ (Rock - Salt) اڄ
 ڏينهن تائين ”سينڌو لوڻ“ يعني ”سنڌ جو لوڻ“
 ڪري سڏجي ٿو، ڇاڪاڻ ته اهي لوڻ وارا ٽڪر
 سنڌ جي حدن اندر هوندا هئا. سنڌ ۾ اڄ به لوڻ
 جو خزانو موجود آهي ۽ سنڌ ۾ جتي جتي ڪلر
 آهي اتي لوڻ ٺهي ٿو. هتي اهڙو ڪو ڇڏو تعلقو
 هوندو جتي ڪلراڻي زمين نه هوندي! اڳي سنڌ
 جا سمورا ماڻهو ڪلر مان لوڻ ٺاهي گذران ڪندا
 هئا ۽ اڄ تائين سرڪاري بندش جي باوجود به
 لڪ ڇوريءَ ۾ ڪلر مان لوڻ ٺاهيندا رهن ٿا.

• هفتوار پرڪاش رسالو ۳ جولاءِ ۱۹۲۹ع

ڪراچي کان وٺي لکپت بندر تائين ۱۵۰ ميل
 ڊگهي سائونڊي ڪناري تي هر هفتي لوڻ ٺاهي
 سگهجي ٿو. لوڻ جون ڪيتريون ئي ڍنڍون ٿر-
 جي پٽن ۾ آهن. ٿر جي ڏکڻ ۾ سون ملن جي
 مفاصلي ۾ جهڪو رڻ آهي اهو سڄي دنيا ۾ سڀ
 کان وڏي ڪلر جي کاڻ آهي جنهن مان ڪافي
 مقدار ۾ لوڻ ٺهي سگهي ٿو. ان رڻ کانسواءِ ٿر
 جي پٽن جي وچ ۾ اڪڪل ۲۰۰ لوڻ جون سڪل
 ڍنڍون آهن. ٺنگر ٻارڪر کان ۱۲ ميل پري
 ’موکئي جي اڇ‘ لوڻ جي ڍنڍ آهي، جنهن جي
 ايراضي ۸ چورس ميل آهي، هي ڍنڍون سڄي
 لوڻ تي ويون آهن جو لوڻ کي ڪوڏرن مان
 به سولائي سان کڻي سگهجي ٿو. جيترو لوڻ کڻيو
 وڃي ٿو، منهن هون کانپوءِ وري اوترو ئي لوڻ
 ٺهيو وڃي ٿو. ڏيپلي جي پير مان ’هارڻ جي ڍنڍ‘
 ۾ ڪپري ويجهو ’وليا جي ڍنڍ‘ آهي جنهن مان
 اڪڪل ۱۰۰ سالن کان هر سال هزارن لوڻ
 هٿي ڪٽيو ويو آهي پر اڃان به اهڙيون ئي
 ڀرپور ڍنڍون آهن! شاهيندر، جاتي ۾ بدین تعلقي
 جي ڏاکڻن ڀاڱن ۾ به ملن جي مفاصلي ۾ ايشوري
 لوڻ لاهو ويو آهي. گوليءَ جي اڀرندي کان جاتي
 تعلقي جي ڪوٽڙي شهر تائين ۲۰ ميل ڊگهي ۽

۵۰ ميل ويڪر جي ايراضي ۾ ۱۰۰۰۰۰ ماڻھو رهن ٿا. اهي
 هاڻا آهن. ۱۸۴۷ع ۾ هڪ انگريز عالمدار سنڌ
 مان هڪ رستي سنڌ ۾ آيو هيو. سندس سميت
 آهي ته انهيءَ هندي ايترو ته لوڻ ٻوڏ آهي جو
 جهنگڙن هندستان جي ڪروڙن ماڻهن کي رکيو سنڌ
 جي انهيءَ هڪڙي ڪاڻ مان لوڻ ٻه ڇاڻو وڃي ته
 ٻه ڇيڪر هڪ هزار ٻه سؤ چاليهه سال ٻوڏ هلي!
 يعني ته سڄي دنيا کي صرف سنڌ جي هڪ ٽڪر
 مان ۳۰۰ سؤ ورهين تائين لوڻ فراهم ڪري ڏئي
 سگهجي ٿو.

تاريخ جي لکڻي موجب ۴۰۱ ق. م ۾ يوناني هڪ
 ڪٽيسا هيس ۽ ايران مان موٽندي مهراڻ جا ڪي
 تخت جهڙوڪ: نهر، باندر، طوطا ۽ موٽي ڪپڙا
 پاڻ سان گڏ يونان ۾ آندا هئا جن کي ڏسي ڪري
 يونانين ۾ اوڀرانهن ملڪن تي ڪاهڻ جو شوق
 ڄڻ ٿيو هيو. اهڙيءَ طرح سنڌ جي خوشحالي ۽
 آبادي جي ڪري مختلف قومن جون مٿس جلهون
 رهيون آهن.

سٺ نائون مل جي لکيل ڪتاب ”بادشاهن“
 مان ظاهر آهي ته هن انگريز-ڏن جو سڀ کان وڏو
 ڇاڙو بلجي، سنڌ ڌرتي سان غداري ڪري، وطن
 کي غلام بڻائڻ ۾ نهايت ئي اهم ڪردار ادا ڪيو.
 سٺ نائون مل جي سڄي جهون اوستا، شخصيت

۽ فعل کي ڏسڻ سان فو من جي عسروچ ۽ روال
 جي سمن جي بلي ۽ پٽ پروڙ پڻجي وڃي ٿي . سٺ
 نائون مل پنهنجي داني ضد . انا ۽ خانداني بلو
 جي ڪري سنڌ جي سر زمين کي ڌارين ڌاريلن کان
 ڌارا هٽائي . سنڌ جي غدارن جي پهرين صف ۾
 نالو لکرايو ا

نائون مل هوت چند لهوائي چو پٽ ۽ وڏو
 واپاري هو . هو ۵-۱۹۰۴ع ڌاري ڄائو . سندس
 اولاد پاڻ کي پوڄوڻي مڏرائيندي آهي . نائون
 مل پنهنجي وقت جو هڪ وڏو ماهرڪار ماڻهو
 هو جنهن جي وٽج ۽ واپار جي ڪوٺين جون وچ
 ايشيا ۽ هندستان تائين ڪيترن ئي هنڌن تي شاخون
 هونديون هيون .

ڇو وڃي ٿو ته ۱۸۴۲ع ۾ نصر پور جي
 هڪ هندو مزرور جي پٽ ”ڪندي“ کي سندس
 استاد محنتي ڪمي نه آيو ٻار پوءِ وڃان مسجد جي
 در ۾ اچي لڪو . مسلمانن کيس اُتي مسجد ۾
 ويهاريو ته هنڌن ڪاوڙجي مسلمانن جي لاءِ سمورا
 دڪان بند ڪري ڇڏيا . هن ”وشل باڻهڪاٽ“
 جي ڪري نائون مل جي پاڙي مان نورل شاهه
 نالي هڪ شخص هنڌن کي گستاخ ڪندي لکيو
 ته سٺ جي پاڻ ۾ سرام کيس منع ڪمي . نورل

شاه ان تي ڪو نه ۽ وڃي ماڻهن کي ڪو نه
 ۽ ڪو نه ۽ ڪو نه ۽ ڪو نه ۽ ڪو نه ۽ ڪو نه
 ڪڍي آهي ۽ جنهن تي مسلمانن جوابي ڪارروائي
 ڪندي هيٺ ٿاڻون مل جي هي ۽ هو ٽيند ڪي
 ڪي اغوا ڪري ورتو ۽ ٿئي ۽ شاه ۽ بندر
 تعلقي ۾ باگاڙي ۽ ڏانهن ڪڍي وڃي پر غمال طور
 رکيو ۽ هندن مڃي سنڌ ۾ سخت احتجاج ڪيا
 ته سنڌ جي حاڪم مير مراد علي خان ٽالپر ۽
 غلام حيدر ڇانگياڻي ۽ ڪي حڪم ڪري سندس
 معرفت هيٺ ڪي آزاد ڪرايو .

هيٺ ٿاڻون مل جي دل ۾ پنهنجي هي ۽
 هي بي عزتي سبب ۽ مسلمانن ۽ هندن حڪمرانن
 مڙن جي لاءِ سخت تلخي ۽ جنم ورتو ۽ ڪو
 به ڪي ٿين ته هو پنهنجي هي ۽ جو پلڻو مڃي سنڌ
 ڏن ٿاڻو ۽ هن انتقامي جدبي ڪي هيٺ ٿاڻون
 مل اڪيلي سر ته ٿي سگهن نه هئي ڏيئي سگهه ۽ ان
 ڪري سندس دور بهن نظر انگر يزن ڪي ته ٿي
 ورتو ۽ جن جو سنڌ ۾ اقتدار اڻاڻي پنهنجي
 جي انتقام جي آڳ ڪر هائي ۽ جو ڇڏو وڃي ۽
 جهڙو ڪري هئي سگهيو !

حالانڪ دنيا جون تاريخون اهڙن عظيم مقالن
 سان ڏٺيون هيون آهن ته مختلف ماڻهن پنهنجي

ذاتر عزتن جي بچاءِ قومي مفادن کي تر ۾ ح
 ڏني آهي . جيئن سر بچار جي هيءُ بهرام خان کي
 ميان سر فرار پريءَ دربار ۾ قتل ڪرايو ته قسلا ت
 جي حاڪم مهر بچار کي فوجي مدد جي آڇ
 ڪئي پر هن انڪار ڪندي چيو هو ته هو پنهن
 جي ذاتي پلو جي جي خاطر پنهن جي ملڪ تي
 ڌاڙو لڙڪر نه آڏائيندو ! هڪ طرف هڪ غيرت
 مند سنڌي جو ملڪ جي حفاظت جي لاءِ اهڙو
 عظيم ۽ اڏول موقف رهيو آهي ته ٻي طرف ديهش
 دروهي سٺ نائون مل پنهن جي هيءُ جي ذاتي
 پلاند خاطر سڄي سنڌ کي نهوڙي ٿيو !

۱۸۴۲ع ڌاري ڪڇ جي مقامي - فير ڪرنل
 هائيجر سنڌو نديءَ ۾ واپاري جهاز هلائڻ جي
 اجازت وٺڻ لاءِ حيدرآباد پهتو ته سٺ نائون
 مل سائس بهر ٻن ملاقات ۾ ٽي دوستي وڌائين
 شروع ڪري ڏني . هوءُ سر اليڪزندر برنس سان
 به ڏهڪ ويٺ حاصل ڪري قلات جي سياسي
 عملدار ليفٽيننٽ جان ڪهن کي مختلف مددون
 ڪيائين . ايتري قدر جو ڪئپٽن ڪاريس تي
 پروچن جي علائقي ۾ بنا اجازت شڪار ڪرڻ
 جي ڏوهه هڪ قاتلانه حملو ٿيو ته سٺ نائون
 مل سندس حياتي به بچائي ورتي ! هوءُ الگريزن

کيس جنرل ڪهن هي فوج لاءِ اٿ ۽ ٻيو سامان
 مهيا ڪرڻ لاءِ لکيو ته جهڙن هند سرڪار پنهنجي
 فوج کي شاهه شجاع ۽ سر وليهه مڪيائي سان
 سنڌ مان شڪار پور جي رستي کان ملائي سگهي
 ته سيٺ ناموني مل باوجود مھرن جي سخت
 مخالفت ڪرڻ جي، تمام ٿوري ٿي عرصي ۾ اٺ
 ۽ ٻيو ضروري سامان مهيا ڪري ڇڏيو. نه صرف
 ايترو پر انگريز فوج کي سنڌ مان آسانيءَ سان
 لنگهائڻ جي لاءِ هر طرح جي ۽ پوري ۽ پوري
 رهنمائي ڪرڻ لاءِ نوڪرن سان گڏ هڪ ٻيءَ
 کي شڪار پور تائين سائن گڏ موڪليو. اهڙين
 خدمتن کي ڏسي ڪرنل ٻائنجر لکيو:

” ۱۸۳۹ع ۾ ٺاڻون مل ۽ سندس خاندان جي
 جي ذاتي مدد کان سواءِ بمبئيءَ جو فوجي جتو،
 بنگال جي فوج سان استعمال نه ڪري سگهي ها!“

۽ سنڌ جي وڏي مورخ مولائي شيدائي لکيو:

” ڪراچيءَ جو وڏو سيٺ ٺاڻون مل هنڌ
 جا حيدرآباد درٻار سان تعلقات هئا، تنهن ٻهريون
 افغان وٽس ۾ جو کين، نومڙين ۽ ڪلمترين ۾
 هي وڏين کي انگريزن کان وڌا ٺڪاڏهاري
 ٺاهين کان ٺاهي ڇڏيو.“

۱۸۳۹ع ۾ سيٺ ٺاڻون مل، ڪرنل ٻائنجر

سان گڏ هي ڪڇ وڌو حتي ڪڇ خ-واھ سنڌ ۾
 مختلف نمونن سان ڪن مدد ڏنائين ۽ ۱۸۴۰ع ۾
 آئوٽرام سان گڏ رهي سندس عملي جو خاص ورد
 ۽ سندس صلاحڪار ٿي ڪم ڪرڻ لڳو ۽ انگريز
 مهر ڇڪڻ پيري به سندس ”انگريز وفاداري“
 خوب جوهر ڏيکاريا.

۱۸۴۰ع جي پڇاڙي ۾ گجرات کان ڪڇ
 رستي به-لاريءَ (مير شهر محمد خان جو علائقو)
 ٿاڻين ڪمڪ اچي رهي هئي ته آئوٽرام ٿاڻون مل
 کي مير شهر محمد خان جي گاديءَ ڏانهن هدايتون
 ڏئي موڪليو ۽ آخر سندس هوشياري، تدبير،
 جاسوسي ۽ سنڌ غداريءَ سبب انگريزن جي سڄي
 فوج تنهن به ريل ڪا بيهواڻ ڇوڏائي سان
 لنگهي وئي.

ٿاڻون مل چـاڻو پئي ته ڪم نه ڪڍڻ
 انگريزن جو هٿ ضرور ڀاري نهڻو آهي، اڪري
 هو افغان ويڙهه، حواھ سنڌ جي فتح وارو سڄو
 وقت انگريزن جي نهايت ئي مستقل مزاجيءَ سان
 طرفداري ڪندو رهيو. جيئن ته ٿاڻن جي درٻار
 ۾ به سندس وڏو اثر هوندو هيو اڪري تنهن جي
 قوم کي ڏوڪو ڏئي مھرن جون سڀ ڪالههون
 ڳورن وٽ پهچائيندو رهيو. انگريزن سڄي هندستان

۾ ڪا ڪري ۽ ط ح هڪ خفياءِ ٻو لاس به ڏهي هئي
 جيڪا هٿن جي اڳواڻي ۾ زور شور سان ڪم
 ڪندي هئي جيئن بهادر شاه ظفر جو خاص صلاح
 ڪار مرزا الاهي بخش به اهڙن وشواس گهاٽڪن مان
 هيو جيڪو هر ڳالهه انگريزن کي ٻڌائيندو هيو ۽
 جڏهن بخت خان، بهادر شاه کي دهلي ۾ سان
 ڏيکاري هاڻ لاه ڇڏيو ته انگريزن الاهي بخش
 تي زور آندو هيو ته ڪيئن به ڪري بادشاهه
 کي وڃڻ نه ڏنو وڃي ۽ الاهي بخش شهنشاهه
 ظفر کي همايون بادشاهه جي مقبري ۾ رهائي انگريزن
 کي چواڻي موڪليو ته کيس اچي گرفتار
 ڪيو وڃي!

نائون مل خود نوشا جوانج ۾ لکي ٿو ته:
 ”هندستان ۾ انگريز دن جي طاقت کي
 جيڪو خطرو آڏو هو ان مان آڏو اچڻ لاهه سون
 پنهنجي جي تڪليف جو خيال ڪيو ۽ نه دولت جو
 روز مرهه جيان ان سلسلي ۾ سڀني اطلاع سر ٻارل
 فرير کي پڇهائيندو رهيس. مان پنهنجي جي ۽ راڻي
 خانداني اڻڄاڻن وسيلي جوڏپور، جيسلمير، راجپوتانا
 سنڌ ۽ پنجاب جي مختلف علائقن مان هن ٻاري ۾
 معلومات ڪڍي ڪمي ۽ اهي سواد ڪنهن شرط يا
 معاوضي جي هميشه سر ٻارل فرير کي ٻڌائيندو

رهيس . مـون کي رات ۾ ڏينهن جي ڪنهن به
حصي ۾ گورنمينٽ هائوس ۾ ڪمشنر سان ملڻ جي
اجازت هئي ۹۱

ميٽ ڏانئون مل ، مهر شهر محمد خان جـو
مهر صوبدار خان ڏانهن لکيل خط پڪڙي ،
انگريزن جي حوالي ڪيو . ان کان سواءِ انر
هند ، افغانستان ۽ ايران وارا سندس خاير و به
کيس هميشه مقامي حالتن ۽ ماڻهن بابت خبر چار
ڏيندا رهندا هئا ، جيڪي سورا تفصيل هو انگريزن
کي ڏيندو هيو ، جنهن جي صلي ۾ کيس ڪيئي انعام
۽ عزتون ملون .

۱۸۵۷ع جي غدر جي حوالي سان ميٽ لکي
ٿو ته :

”مون کي پتو هو ته بغاوت جي بنياد تي
سرڪار کي مسلمان سپاهين تي اعتبار صفا نه ٿيندو
ڇو ته هند جو عذر هڪ جهاد جو روپ وٺي چڪو
هو . مون هڪ ڏينهن سر پارٽل فرينر کي لکيو
ته اوهان جي مرضي تي آءٌ آفريڪا مان ۲۰۰ چار
هزار ماڻهو آلمان ڇو ته وٽن تعصب صفا نه هوندو ۽
پيو ته هو بهادر ، ايماندار ۽ وفادار سپاهي هوندا .
مان سپاهين جو اهو تعداد پتن مهينن ۾ اٺي ڪنهن
ٿوهر سرڪار هڪ دغاڻي ڪشتي حوالي ڪري ڇو

نه ننڍي جهاز جي سفر ۾ وقت گهڻو لڳي ، ۽ ٻيو
 سيٽ وڌيڪ لکي ٿو ته : ” فرينئر - سنڌ جي ج. ش
 خروش کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ هن - مون تي
 ’ سنائم هند ’ جو اعزاز ڏيڻ لاءِ فرينئر هال - ڪراچي
 جي درٻار ۾ ۱ - جنوري ۱۸۶۷ع تي جلسو
 منعقد ڪرايو .“

۱۸۴۱ع ۾ گورنر جنرل پاران ڪميس خلعت عطا
 ڪئي وئي ۽ ڪراچي ۾ ۲۰۰ روپيا ماهوار
 وظيفي تي سنڌ جي فتح ٿاڻن انگريزن جو ڪماشتو
 ڪري رکيو . اڳتي هلي ڪميس سنڌ جو ڊپٽي ڪليڪٽر
 ڪري رکيو ويو ۽ ۱۸۵۹ع ۾ ۲۰۰ ايڪڙن جي
 دائمي جاگير ۽ ٽن پوڙهين لاءِ هڪ سئو روپيا
 ماهوار وظيفو مقرر ڪيو ويو .

مربار ٽل فرينئر بمبئي کاتي جي گورنري جي
 حيثيت ۾ ڪميس هند جي اعليٰ اعزاز سي - ايس - آءِ
 (Companion of The Star of India) جي ٻڌي
 سان نواز يو ۽ سندس نالو خاص اعزاز طور منڱا
 وڪٽوريا جي تمار ڪرايل صلاحڪارن جي الف
 (A) لسٽ ۾ اعزاز جي لٽون درجي تي قائم
 ڪرڻ جو اعلان ۱۲ جون ۱۸۶۶ع ۾ هند جي هڪ
 گزيت ۾ ڪيو ويو .

سيٽ ٽائون مل سنڌين سان غداري ۽ سنڌ

دشمني جي ڪري ميجر آئسوآرام کان 'برلاس' جا
 سرڪار جو فداڻي، جو لقب ورتو، جهڙيءَ طرح
 سنڌ جي هڪ ٻي غدار مهر علي مراد خان ٽالپر
 ۱۸۹۱ع ۾ (Grand cross of the Indian Impaire)
 جو لقب ورتو هو.

سنڌين جي شڪست جا سبب ۽

(۱) دنيا جي تاريخ ٻڌائي ٿي ته جڏهن به
 ڪنهن قوم، ڪنهن ٻڌائڻي قوم کي پنهنجي
 سوفي ورني سر زمين تي هڪ قدم ڌڙڻ جي به
 اجازت ڏني آهي ته اها قوم پنهنجي بي سمجهي
 جي ڪري ڌارين جي غلامي ۾ جڪوڙجي وئي
 آهي ۽ بچي نٿو.

(الف) اڄ کان هزار سال اڳ جڏهن آريا
 لوڪ وچ ايشيا کان زراعت ۽ گذر معاش جي
 بهانج هندستان ۾ لڏي آيا ته هتان جي اهلوڪي
 رهاڪن کي ٻي دٻيل ڪري پاڻ تخت ڏئي
 ٿي ويهي رهيا.

(ب) اسپين جي گهرو ويڙهه ۾ هڪ بهو قوف
 اسپيني گورنر ۽ عربن کان لشڪر جي امداد جي
 گهر ڪئي ته عرب ۽ سڄي اسپين کي والاري ويهي
 ويو. ان کان پوءِ هڪ نالي هڪ حاڪم جي
 حڪومت پوري، فرانسيسن موقعي جو فائدو وٺي

بار سلو نا فتح ڪري ورتي هئي. ڇ هڪ ن ته
بار سلو نا جي گورنر فرانس جي شارلن سان اهو
خيال ڪري مدد ڪري هئي ته شارلن کيس مدد
موني جو بادشاهه بنائيندو. — ر شارلن مدد
ڪرڻ جي بهاني سان اچي، ملڪ تي قبضو
ڪري ويٺو.

(پ) انگريزن ۱۸۲۹ع ۾ محمد علي پاشا
جي بغاوت کي ڏٺائين جي لاءِ ترڪي جي سلطان
عبدال حميد خان کي مدد ڪئي ۽ ڏسندي ڏسندي
سڄي هنن کي والاري ويهي رهيا.

(پ) انگريزن کي ۱۸۰۹ع ۾ ”سوئيڙ
واھ“ مان صرف لنگهن جي اجازت ملي ته هنن
نه صرف سڄي ”سوئيڙ واھ“ ۾ ر سڄي مصر تي
قبضو ڪري ورتو.

(ت) هندستان جي هندو راجائن ڏهن
بار کي ۱۴ صدي عيسويءَ ۾ ابراهيم لوديءَ
۾ خلاف دعوت ڏني هئي. پر بابر خاندان ڪئي
صديون هندستان تي حڪومت ڪندو رهيو.

انهن سمورين تاريخي تجربن ۾ن جي باوجود
۾ هند واسي، انگريز حاڪمن جو وڪ وڪ تي
شاندار استقبال ڪيو، توڙي جو لارڊ ايلنبرو،
ميچر آئوٽرام، کي حيدرآباد مان بدلي ڪري،

مر چار لس، نيٺر جهڙي ڪٺو ر انسان کي سڀو را
اختيار ڏئي، سنڌ ڏانهن روانو ٿيو ۽ کيس
اها به ٿا ڪنڊ ڪڍي وئي ته هو اهڙي هلڪ هلي
جو سنڌ جا مير خائف ٿي چمڪ جي لاءِ
آماده ٿين!

(۲) مرن جا گهر و اختلاف ۽ غداريون،
جهن جي ڪري اهو پهڪو مشهور ٿي ويو ته ”مرن
کي به گهر مان لڳي!“

حڪم نائون مل، نو مڙين ۽ جو ڪنن جي
مردارن جو انگريزن مان پرهو ر ساٿ ڏيڻ جو
انگريزن جي فتح واري ڪڇي چئي (White Paper)
ڏيڻ سان خبر پوندي ته پنهنجي ئي غدارن
انگريزن سرڪار جو ساٿ ڏئي سنڌ کي مفتوح
بڻايو. انگريزن سڀ کان اڳھه مقامي ماڻهن مان
اهڙن شخصن کي کولي هٿ ڪيو هو، جيڪي
ابنل وقتي ۽ غداري ۾ پنهنجي جو ست
پاڻ هوندا هئا.

(۴) اسماعيلي خوجن جو روحاني هوشوا آغا
حسن علي شاه ابران مان پڇي اچي حيدرآباد ۾
رهڻ لڳو. هن مر چار لس نيٺر کي جيڪ ۾ مدد
ڪئي جنهن جي ڪري پهنس مان گڏ ۾ هزارهائينس
جو لقب ڏنو ويو ۽ آغا خان جو لقب کيس

قاچاري دربار کان ملو. هن سند ۾ به پنهنجي مريدن
سوڌو انگريزن جو ساٿ ڏنو.

(۵) عيون ويڙهه جي وقت ۾ بجاراڻي،
محمدائي ۽ ماڻڪاڻي بلوچ قبيلن جو لڙائي ۽
۾ شريڪ نه ٿي.

(۶) چانڊيا قوم جي سردار جو ڏهن هزار
لشڪر سوڌو انگريزن جي مدد لاءِ مهائي جي
۾ ٿي پيا.

انگريزن توڻي جيڪو بارود مٿان مامور
هيو، غداري ڪري سموري بارود کي باهه
ڏئي ساڙي ڇڏيو.

(۸) سنڌين وٽ ڪنهن به قسم جي منظم فوج
جو نه هئڻ ۽ ناقص ۽ ناڪافي جي طرح
جي موجودگي.

(۹) انگريزن جي هزارن جا گيرن، لقبين،
اعزازن ۽ سوکڙين وغيره جا دڪان کولي ڇڏڻ،
مثال طور ۽ جڪراڻي قبيلو انگريزن سان مسلسل
وڙهندو رهيو ۽ هر چارلس نيپئر جو ڌڪ ۾ دم
ڪري ڇڏيائون مگر جڪراڻي جي سرڪڊي درياخان
کي جاني دهري ۾ جاگير ڏني ۽ سرحد ۾ ٺاهڻ
آندائون. ٻوٽيڪين والڪر جمالي ۽ ٻوٽيڪين
نيپئر جي فوٽپيئر ريگيوليشن جون ڏيهون اڏائيندا

رهيا پر سر چار لس ٽيٽر ڏوسڪين کي رندواهي ،
 رمداڻين ۽ مندائين کي فوازو ۾ جاگيرون ڏنيون .
 جانباز جمالهن کي ڪڙهي خيرو ۾ جاگير ڏئي چپ
 ڪرايو . سنڌ جي عظيم سورسن " حرن " جي
 مقابلي ڪرڻ جي لاءِ انگريزن ، بگڻين کي ٿرپارڪر
 ۾ زمينون ڏني چڏيون . ان کان سواءِ
 چانڊين جي سردار کي " نوابي " جو خطاب ڏنو
 ويو ۽ علي مراد خان ٽالپر کي وڏا لقب ڏنا .

رنجيت سنگھ ۽ انگريزن جي ٿام پيري
 انگريزن ۽ ارن رنجيت سنگھ کي موڪليو
 موڪليون ويون هيون ، هي موڪليون سر اليگزينڊر
 برنس جي وڃي سنڌ درياھ جي معرفت موڪليون
 ويون هيون ته جيئن هن بهائڻي حاٿ سنڌو درياھ
 ۾ جهاز راني " جي ذريعن جي به معلومات حاصل
 ٿي سگهي . برنس جنهن حيدرآباد ۾ آيو ته مھرن
 جي لاءِ به طرح طرح جون سوڻاڻون آندائين ، جن
 ۾ هڪ بندوق ، پستولن جو جوڙو ، ايراني شالون
 ۽ ٻيو ڪپڙو ، سوني واچ ، گھڙيال ، دوربينون
 شيشي جا چار شمعدان ۽ ٻيئي جي پٿر جا هي
 (LITHO) جا فارسي ڪتاب ۽ هندستان ۽ دنيا
 جو نقشو شامل هئا . مير صاحب هي سامان ڏسي ڏاڍو
 خوش ٿيا هئا ۽ سنڌن ۾ ماضي هئي ته رنجيت سنگھ

وارو وڌيڪ سامان به کڻي ملي پوي! ان ڪري
 هن اهڙي تقاضا به ڪئي پر انکي وزن جي اجازت
 نه آئي ۽ نه اها ڪالاءَ نه ئي انگريزن جي شان واپس
 آڻي نه ٿي ميرن جي منهن وٺان! *
 انگريزن پاران مختلف تحفن جي صورت ۾
 ملندڙ لالچن کي ڏسي ميرن جي منهن تي سرڪ
 ٿي آئي ۽ جلد ئي مير فتح علي خان کين ڪوئي
 ڪوٺڻ جي اجازت ڏئي ڇڏي. * انگريزن ٺٽي ۾
 ڪوٺي ڪوٺڻ کان پوءِ نائن ڪرو کي اجازت
 مقرر ڪيو جيڪو موغائن سان ميرن کي سرچاڻي
 واري ريز ۾ ماهر هيو. هن ڏهه سال ۾ فقط
 حيدرآباد جي ميرن کي ۲۳ هزارن روپين جون
 موٽڻيون ڏنيون. ان ڪري ميرن جو مٿس
 اهڙو راز ٿي ويو جو جيڪڏهن هو ڪراچي ۾
 صرف ڪوئي وجهڻ جي موڪل وٺندو هو ته
 کيس بنگلي جوڙائڻ جي به اجازت ڏئي
 ڇڏيندا هئا ***

Travells to Bukhara by: Sir Flaxander *
 Burnes Vol: 1 P: 51
 Selections from the records of Com- **
 missioner in Sindh F. No. 203/500

* * * تاريخي مضمون از: چمن مازو والا ص: ۸۰

حاصل مطلب ته انگريز سامراج پنهنجي مقصدن
 کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ مقامي ماڻهن کي لالچ،
 ۽ ڪوڙي لٽ جي ذريعي قانعائي، پنهنجو ڪري
 ڇڏيندا هئا.

انگريز دور جون خرابيون :-

(۱) سنڌ تي دائمي قبضي رکڻ جي خاطر، انگريزن
 پنهنجي ثقافتي غلبي واري ۽ چال کي خوب
 ڦهلايو. هنن ڌرتيءَ جي اصل وارتن ۽ غلامانا
 ذهنيت پيدا ڪرڻ جي لاءِ ڪيترائي قدم کڻيا
 جهڙوڪ :-

(الف) مقامي سنڌي زبان جي ترقيءَ کي روڪي
 انگريزي ڌارڻي ٻولي کي اوليت ڏني وئي. ان
 کانسواءِ انگريزن، هر انهيءَ ماڻهوءَ کي نوڪري
 ۾ اوليت ڏيڻ شروع ڪئي، جيڪو انگريزي ٻولي
 سکيل هوندو هيو.

(ب) انگريز سامراج، ڌارڻي ثقافت کي اختيار
 ڪندڙ مقامي ماڻهن کي مهذب قرار ڏيندا هئا.
 جهڙوڪ: هيسٽ، شرٽ، لاء ۽ ٻيو ته ڌرتي
 کي سرڪاري نوڪريون ڏئي وڏا خطاب ڏنا
 ويندا هئا. لارڊ مڪالم ۽ انگريز سرڪار وٽ ثقافتي
 غلبي جون تجويزون ڏيندي هيو هيو ته: ”اسان کي
 هڪ اهڙي حمايت ڏاڻي گهرجي، جيڪا اسان

(انگريزن) ۽ ڪروڙها رعيت جي وچ ۾ هڪ ترجمان جي حيثيت وارو ڪم ڏئي سگهر. اها جماعت حوق ۽ رنگ ۾ نه هندستاني هجي ۽ ر مزاج ۽ انداز ۾ انگريز هجي. ۰۰

(۲) انگريز حڪومت جي ڪائونسلن ۾ سنڌي ماڻهن کي ڪوبه حصو نه هوندو. هيو جو، هيو پنهنجي عوام جا ڏک ۽ سوز پيش ڪري سگهن. ان طرح جملي ٻاهرين واپار، نوڪرين جي وڌن هندن ۽ انتظامي مسئلن کي صرف پاڻ وٽ رکي ڇڏيائون، توڙي جو سنڌ هي مختلف نوڪرين جو خرچ نه سنڌي عوام کان ورتو ويندو هيو ۽ نوڪرين ماڻي وارا ۽ اختيار هلائڻ وارا صرف ۽ صرف انگريز عملدار هوندا هئا. جنهن کان گهڻو پوءِ هن رٿا ۾ ڪجهه نرسي آڻي دولتمند سنڌي هندن ۾ به وڪريون ورمائڻ شروع ڪيون ويون پر اهي به سمورا هندن ڇاڙتا ئي هوندا هئا. اهڙي طرح قوم فروش، غلامانا ذهنت وارو ڪامورو طبقو هندا ڪيو ويو.

(۳) شهرى زندگي ۽ کي زور وٺرائي، ڳوٺاڻي زندگي ۽ ڪن مفلوج پٺاڻن جي لاءِ زميندارن ۽

۰ مسلمانن کي روغن مستقبل ص: ۱۳۹

جاگيردارن جو ۱۰۰۰۰۰ رپيا مطالب، جي حضوري ۽
 بي صبر گروه، پورا ڪري، ڌارين جي ايجنٽ
 جي طور تي ڪذب ۽ ڊو ڊو، ڪين بدوون ڪر-
 ليمن، عزت وارا لقب، درٻارين ۾ موڙا، ڪريون
 ۽ آنرري مائيجنسريٽون ڏئي غداريءَ جا ڪم
 ورتا ويا.

انگريزي راج کان اڳ ۾ سنڌ هڪ غير منظم
 جاگيرداري نظام جي پيچوڙ ۾ ڦاٿل هئي ۽
 انگريزن انهيءَ غير منظم گروهه کي منظم
 ڪري، سنڌ جي مٿان مضبوط چو ۽
 ڪيرائي ڇڏيو.

(۴) اڏرنگريزي دور ۾ پٺڏا ٿيل مذهبي ڪٽر-
 هٿي کي وڌائي، ملا، ۽ ٻين تهذيبن جي همت
 اڏائي ڪري، سامراجي مفادن لاءِ ڪم آڻيو ويو.
 ۽ مذهب جي غلط تشريح جي ڪري مذهبي
 رفاڪن کي پست همت ۽ ڪمزور ۽ رهاڪاري جو
 عادي بڻايو ويو. هن مقصد جي خاطر عيسائين
 مذهب کي به فروغ ڏيڻ شروع ڪيو ويو ته جيئن
 ماڻهو ان مذهبي جذبي هٿ ڇڏي،
 ڌارڻي حڪومت جي خلاف ڀڙڪ نه ڏيکاري،
 جيئن دنيا ۾ هر مفتوح ملڪ کي دائمي طور تي
 بينڪ بنائڻ جي لاءِ فائز ملڪن، مدائين مذهبن

چار کي ڦٽو ڪيو آهي، اهڙي طرح سڀ ۾ نه
 عيسائين جي وڌاءُ ۽ ويجهاءُ جي هڪ طرف ۽ مسلمانن
 ڪٽي وٺي ۽ ٻئي طرف مان ۽ ٻين تي لڙي لڙڻ
 ٻڌي عوام جا ذهن مسخ ڪيا ويا.

(د) سنڌ جي حریت پسند عوام جي قومي
 جذبي کي چڱيءَ طرح سان ڪڇڻو وڌو. ايتريقدر
 جو سڄي برصغير ۾ پهرين دفعو صرف سنڌ ۾
 ئي مارشلا لڳائي وئي. سنڌ جي سوين گهروڻن کي
 اجاڙ ڪيو ويو، هزارها ماڻهو قتل ڪيا ويا،
 هزارها جيلن ۽ لوڙهن ۾ بند ڪيا ويا.

(۶) سنڌ جي پکيڙ کي گهٽايو ويو ۽ سنڌ جي
 هنرن کي ختم ڪري واپار کي وڌو ڏک هنيو
 ويو. اهڙيءَ طرح آهستي آهستي ڪري سنڌين کي
 جاهل، محتاج ۽ مفلس بڻايو ويو.

(۷) ۱۹۳۱ع ۾ سنڌ جي آدمشماري ۽ آبادي
 ۳۸,۸۷,۰۷۴ ڏيکاريل آهي جنهن ۾ ۲۸,۱۰,۷۹۸
 مسلمان هئا. پر تاريخ شاهد آهي ته اورنگزيب
 جي زماني ۾ فقط لکي ۽ ان جي آسپاس جي
 آدمشماري مٿين انگن جي لڳ ڀڳ هئي. اهڙيءَ
 طرح ٻا ٽي سنڌي ماڻهن جو قتل ڪيو ويو
 يا سنڌي ماڻهو ڊپ ۽ ڀمڪا کان لڏي ٻاهرين
 ملڪن ۾ رهي لڳا.

(۸) سنڌ ملڪ جي ملڪي حيثيت حتم ڪرڻ جي لاءِ ڪيس بمبئي مان ملايو ويو. مسٽر مائٽيڪو وزير هند بهن جي ڊائريڪٽر ۽ لڪيو آهي ته سنڌ بمبئي کي انهيءَ رڪن کان وڌيڪ ڏئي ٿي، جيڪا بمبئي کان وٺي ٿسي. بمبئي گورنمينٽ پنهنجي ۱۶ ڪروڙ روپين جي بجيٽ مان سنڌ لاءِ صرف ۲ ڪروڙ روپيا رکندي هئي ۽ هوڏانهن وصولي ۽ ڪروڙ روپين جي ڪندي هئي. ان کان سواءِ سنڌ جي بچاءِ بمبئي ۽ مختلف ڪائن جا مرڪزي دفتر بنايا ويا ۽ اهڙي طرح مقامي رهائش کي مختلف سفرن جا خرچ ۽ ڪم جنهن لاءِ عذاب مهلا ٿي پيا.

(۹) انگريزن پنهنجي سامراجي نظام سلطنت کي پڪو ڪرڻ جي لاءِ هڪ اهڙو تعليمي نصاب قائم لاءِ مڪالي ۽ ڇو آهي ۽

پراڻي دور ۾ جنهن طرح زوردار ۽ با اثر ماڻهن کي افيم جو پست پياري، ڪاهل، پست، همت ۽ بد عمل بڻايو ويندو هو، امان جو نظام سلطنت به ان طرح ئي اهل هند کي بهڪار ڪري ڇڏيو. انگريز پنهنجي سامراجي نظام سلطنت کي پڪو ڪرڻ

• حڪومت خود اختياري اور هند و مسلم مسئلہ کا حل ص: ۳۰

حئي لاء ڪي اهو ته اهو ئي انصاف وٺڻ ڪري ڪري لاء ڪري
 سلمان نديءَ ۾ ڇوڙ ڪري ۽ ”مذڪر“ نديءَ ۾ راج ڪري ڪري ڪري
 حاڪم جي رفعت ۽ بااڌيءَ جي بجاءِ انگر پري راج ڪري ڪري
 ۽ حلال ۽ شاد ۽ شڪو ۽ عدل ۽ انصاف ۽ امن
 ۽ ان جي بچائي ڪري شهر جو ڪم ڪري ڪري
 خوبيءَ سان ڪيو ويو جو هي حاڪم خود اهل حاڪم
 جي اکين ۾ ذليل ۽ ست سمنڊ ٺهاري جو حاڪم سندن
 نگاهن ۾ معزز بڻجي ويو ۽

هن تعليمي نصاب اهل سنڌ ۽ هند جي دلين مان آزاديءَ جو جذبو ڦري، غلامانا خاصيتون ٻڌا ڪيون. ايتريقدر جو هتان جا ماڻهو غلاميءَ تي فخر ڪندا رهيا. ۲۸-۱۹۱۳ع ۾ آئربل مسٽر، لفسٽن ۽ ايف وارڊن، تعليم جي مسئلي تي چيڪي ياد داشتون مرتب ڪيون آهن انهيءَ ۾ هنن چيو آهي ته ”اسان هندستان جي ذريعي چشما خشڪ ڪري ڇڏيا ۽ اسان جي فتنن جو اهڙي نه عيت آهي، جو ان سان نه صرف تعليم تر غيب نه ٿئي ٿئي، پر ان سان قوم جو سڄو سلب ٿئي ٿو ۽ علم جا ذخيرا ناس ٿي رهيا آهن.“

(۱۰) انگريزن، سنڌ ۾ تهذيب ۽ راڄوڻي مقاصد

* خطمہ، صداقت، امن، کل، پاکستان، حق، زینت
کانفرنس، پاکستان، بنگلادیش

کي ٻڌائڻ، جنهن جو مقصد اهو هو ته قانون جي رڪيو
 جهر سان فصيلو ڏسڻ، ڏور سان ۽ بهادري سميت
 تي نه ڏاڏا هئا. انگريزن به عدالتون، چيل جهرن،
 ڪوڙن گواهن ۽ دسابازن جو اڏو بڻجي ويون
 جنهن جو خود لارڊ ميڪالي پنهنجي تحرير ۾ هيئن
 لفظن ۾ اعتراف ڪيو آهي.

”انهن عدالتن جي چوڌاري، هندستان آبادي
 جا بدترين ماڻهو جمع ٿي ويا. هي ماڻهو چغل خور،
 ڪوڙا گواهه، مقدمات ساز، دغا باز ۽ سڀ کان
 وڌيڪ ترقي ڪرائيندڙن جو اهڙو گروهه هو،
 جنهن جي مقابلي ۾ انگلستان جا بدترين هتي باز،
 نهايت دٻاءوندار ۽ رقيق القلب معذور
 ٿين ٿا.“ *

(ii) انگريزن طرح طرح جي ظلمن ۽ صريقتن
 سان سنڌ کي لٽيو ۽ ڦيريو. فيبروري ۱۸۴۳ع ۾
 حيدرآباد جي قلعي ۾ انگريزن ۴۰۰۰ حائري
 نه ڪيتري ٿي دولت ڦري وئي، جنهن کي صرف
 گڏ ڪرڻ واسطي ٽي ۷ ڏينهن لڳي ويا.
 سرچارلس نپئر قلعي جي لٽ ڦر لاءِ لکيو آهي
 ته: ”سال غنيمت تي قبضي ڪندڙ ٽن ايجنٽن
 بيشمار خزانو لڌا جن جو تخمينو ۲۰ لک ايتري لک

ڪيو وڃي ٿو، ”مير احمد“ لهر نهن هي
 هڪ عربضي ۽ لکيو آهي ته ”هي (ادڪر پڙ)
 قلعي ۾ داخل ٿيا ۽ سمورن خزانن جهڙوڪ سون،
 چاندي، تلوارون، بندوقون، چاقون، خنجر،
 دالون ۽ ٻي ملڪيت جهڙوڪ جواهرات، قيمتي
 ڪپڙو، قرآن شريف، ڪتاب، گهوڙا، اٺ،
 سون، چاندي، جا سنج، پتل ۽ چاندي جا برتن
 ۽ هر قيمتي شئي تي قبضو ڪيو ويو، هنن ايتريقدر
 ته لٽيو ۽ ڦريو جو ساهمن جون جهوليون حواهن
 سان ڳتار رهيون ۽ هي حواهر ۽ ٻيون قيمتي
 شيون کڻي وڃي شهر جي بازار ۾ وڪڻندا هئا.
 اها ڦر لٽ ۽ ڏينهن هلي، ”ڪئپٽن جان جيڪب
 سنڌ اريگولر هارس جو ڪمانڊر به انهيءَ شخصي
 ملڪيت جي ڦر لٽ جو ذڪر ڪندي ”ميمورنڊم
 متعلق حيدرآباد ۾ پرائيز ايجنس جا ڪارناما“
 ۾ لکي ٿو ته ”جڏهن حيدرآباد ۾ مارچ ۲۳ع
 ۾ مال غنيمت وڪڇي رهيو هو تڏهن آڻ گهوڙن
 خريد ڪرڻ جي ارادي سان به ٿي دفعا ان جاء
 تي ويو هو، جتي ڦر لٽ جو مال وڪري
 واسطي گڏ ٿيو رڪو رهيو هو، انهيءَ موقع تي
 ٻي مال سان گڏ مون ڏٺو ته ريشمي ڪپڙا ڌري
 ۽ مقيس سان ڀريل وڏي تعداد ۾ پيا هيا، انهن

سامان ڪيترا ته اڌورا پر بل ڪندا ۽ ڪن به ته
 اڃان به ٻه لکيون ٻيون هيون . عورتن جي
 ڪپڙن جون پٽيون ، هندو قسمن ۽ اولهه جي
 رنگ ڍنگ تي ٺهيل هر ڪنهن نموني جي پي بها
 پوشا ڪن ۽ ٻارن جي ڪپڙن جا وڏا ڊيهر
 رکيل هئا هن سان گڏ فرنيچر ، عورتن جي هار
 سنڱار جا سامان ، پلنگ ، بسترا ، غالچا ۽ ٻيو
 گهرو سامان به بي انداز ٻيو هيو . اهو سمورو
 سامان هن کان اڳ مالڪن جي ئي استعمال ۾
 هوندو هيو ۽ هينئر عام نيلام ۾ وڪري واسطي
 ايجنٽ آڻي رکيو هيو مان اڪثر ڪري هن
 جي خلاف هر زور احتجاج ڪندو هوس ۽ دليلن
 سان چوندو هوس ته فتح جي معنيٰ اها نه آهي ته
 ڪنهن جي شخصي ملڪيت يا عورتن ۽ ٻارڙن
 جي شين کي هضم ڪيو وڃي . اها وڏي محرم
 جي ڳالهه چئبي جو غريب عورتن کان سندن
 گهرو سامان ۽ جسم تي ٻاڏن جا ڪپڙا به زبردستي
 سان ڦر يا وڃن . جهڙي طرح ايجنٽن قلع ۾ ڪو
 هيو . ” هي “ ڦر لٽ ايتري قدر ڪئي وئي هئي
 جو مير ڪرم علي خان جي ناني جي گهر ۾ ۱۵ لک
 روپين جو مال لٽو ويو ۽ سندن عورتن جا
 سمورا زيور ، پوشاڪون ، سون چاندي جي

ٿانون کي لٽو ويو پر انهن زبـورن کي به نه
 ڇڏيائون جيڪي عورتن کي جسم تي پيل هئا. زالون
 شرم ۽ خوف وچان شهر مان پڇي نڪتيون ۽ حيدرآباد
 کان ۵ ميلن جي فاصلي تي ڪٿڙ ۾ پيدل وڃي نڪتيون.
 ان بعد مير نور محمد جي زماني ۾ انگريز داخل ٿيا
 ۽ اتي به ساڳيءَ طرح ڦر لٽ ڪئي وئي جو سنڌي
 بيگمون پڇي وڃي هوسڙي پهتيون. مير صوبدار جي گهر
 عورتن مان هڪ ڇڻي، ڪجهه پئسا پنهنجي ڪمر بند
 سان ٻڌي ڇڏيا هئا جن مان ڪجهه هڪا پڇڻ وقت پڪا
 تي ڪري پيا. اهو ڏسي کيس گرفتار ڪري سندس بدني
 تلاشي وٺي، ڪمر بند وڌي سمورا پئسا کاڌن ڦر ۽
 ويا. انڪانه هرهڪ عورت کي وٺي سندس مٿ، پير،
 ڪن ۽ نڪ جا زور لهرايا ويا.

اهڙيءَ طرح انگريزن سنڌ کي فتح واري ڏهاڙي
 کان وٺي پوري هڪ صدي تائين سنڌ جي ماڻهن کي
 معاشي طور لٽيو.

(۲) سنڌ ملڪ انگريزن کان اڳ سڄي برصغير
 جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو گذجي حڪومت ڪرڻ
 وارو ڪامياب تجربو ڪري چڪو هيو پر انگريزن
 جي دور سنڌ جي وڏو زلزلو ۽ انتظاسي صلاحيتن
 کي پنجر ڏئي ڇڏيو.

نالو : صاحب خان ميراثي

ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سورھ ميراثي

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپڙو، تعلقو

رتوديرو، ضلعو لاڙڪاڻو.

حال انڊريس : غريب آباد محلہ

نئون ديرو، تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

ان ڇپيل ڪتاب

ڌرتيءَ جا رکوالا (ٻارن لاءِ ناول) 1990 ع

سائرسهس گجن (شاعري) 2021 ع

برھ منجهارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) ان مڪمل

موبائل نمبر : 3919786 – 0344

3404488 – 0300

اي ميل : sahibkhanmirani0@gmail.com

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488